

НА ДОПОМОГУ ВИВЧЕННЮ КУРСУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ*

УКРАЇНА В УМОВАХ РОЗВИТКУ ПРОМИСЛОВОГО КАПІТАЛІЗМУ І БУРЖУАЗНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ДВОХ ІМПЕРІЙ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

Ю.ТЕРЕЩЕНКО

Київський національний лінгвістичний університет

Скасування кріпосного права. Реформи 60–70-х років

У середині XIX ст. процес розкладу кріпосницьких відносин і розвиток капіталізму значно поглибилися. В Україні швидко зростала кількість заводів і фабрик, причому підприємства з кріпацькою працею, які належали поміщикам, становили лише 5,8%. Вони не могли конкурувати з капіталістичними підприємствами, які широко застосовували машини і вільнонайманих робітників. Поміщицькі господарства перебували у кризовому стані, заборгованість їх власників напередодні скасування кріпацтва досягла 400 млн. крб. Навіть поміщики розуміли, що кріпосництво гальмує економічний і суспільний розвиток. Селянство, яке не хотіло миритися зі своїм рабським становищем, дедалі частіше виявляло непокору, загрожуючи самодержавній системі в цілому.

Вихід із внутрішньої кризи, що могла виникнути в Російській імперії, царизм бачив у посиленні зовнішньополітичної експансії. Микола I здійснив спробу реалізувати давні імперські зазіхання щодо Туреччини – витіснити її з Балканського півострова, встановити контроль над Босфором і Дарданеллами і перетворити Чорне море у внутрішній водний басейн Росії. Ідеологічним підґрунтям агресивної зовнішньої політики царизму було казенне слов'янофільство, яке проповідувало російську ідею єдності слов'ян у мовній і релігійній сферах з подальшою державно-політичною інтеграцією слов'янських народів під скіпетром російського «білого царя».

Приводом до розв'язання війни проти Туреччини була передача турецьким урядом ключів від Віфлеємського храму в Єрусалимі у розпорядження католицького духовенства. Російський імператор вимагав відновити права православних в Єрусалимі і визнати його патроном усіх православних в Османській імперії. Султан відмовився виконати ці вимоги, і тоді в червні 1853 р. Росія без оголошення війни окупувала залежні від султана Молдавію і Валахію і суттєво просунулася на Балканах на території Болгарії.

Експансія Росії викликала протидію Англії і Франції, які більше не бажали миритися з російськими територіальними і політичними претензіями. В березні 1854 р. їх уряди оголосили війну Росії, остання опинилася у цілковитій міжнародній ізоляції. Австрія і Пруссія несподівано висунули вимогу вивести російські війська з балканських теренів, і Росія була вимушена вести оборонні воєнні дії. На початку вересня 1854 р. англо-французькі війська висадились у Криму, який став головним театром збройного протиборства сторін.

Російська імперія зазнала кілька поразок і її основні сили були змушені відступити на північ, залишивши непризволяще Севастополь – головну базу Чорноморського флоту. Майже річна оборона не вплинула на загальний перебіг кампанії, і Росія була змушена капітулювати. В березні 1856 р. у Парижі було підписано мирний договір на умовах, висунутих переможцями. Росія була позбавлена права мати військово-морський флот на Чорному морі, під владу Туреччини знову була повернена південна Бессарабія.

Кримська війна продемонструвала всю економічну і технічну відсталість кріпосницької Росії. Відсутність шляхів сполучення, застаріле озброєння, забитість солдатів, гноблених

*Під цією рубрикою продовжуємо публікацію фрагментів праці Ю.І.Терещенко «Україна у XIX столітті».

офіцерами-кріпосниками, зумовили поразку російської армії у війні з розвинутими європейськими країнами. Росія втратила ту домінуючу роль, яку вона відігравала в Європі, поступившись Франції. Кримська війна різко погіршила становище українського селянства, особливо в регіонах, прилеглих до театру воєнних дій.

У 50-ті роки знову посилювався селянський рух, який увінчався масовими повстаннями селян на Київщині навесні 1855 р. Цей виступ, що увійшов в історію під назвою «Київської козаччини», охопив понад 500 сіл Таращанського, Васильківського, Київського, Звенигородського, Черкаського, Уманського, Сквирського, Канівського повітів – місцевості, де зберігалися живі спомини про козацтво. У зв'язку з початком Кримської війни уряд видав маніфест, який закликав усі стани добровільно формувати ополчення. У деяких селах місцеві священики роз'яснювали селянам, що вони мусять стати на захист віри і батьківщини, як їхні предки – козаки. В результаті селяни Київщини, де був надзвичайно сприятливий ґрунт для реанімації козаччини, розпочали масово організовуватися на козацький взірєць, відмовляючись від панщини, вимагали від священиків, щоб вони записували їх у козаки. Жодні погрози поміщиків, чиновників, роз'яснення священиків не могли запобігти зростанню антикріпосницьких настроїв. У багатьох місцях стихійно виникало селянське самоврядування, висувалися вагажки, які закликали до збройного опору царським військам.

Український селянський рух показав європейському політикуму, що Росія не є такою сильною державою, якою вона хотіла здаватися. Виявлялось, що їй загрожує не лише польська шляхетська реbelieя, а й потужний селянський рух, здавалося, назавжди упокорених українських теренів.

Спостереження українських дослідників свідчать, що на відміну від російських губерній, де селяни виявляли наміри якомога швидше потрапити до війська і в такий спосіб уникнути панщини, київські селяни прагнули стати козаками і саме на цій підставі звільнитися від панщини і мати самоуправління. Отже, «Київська козаччина» набувала специфічного національно-політичного забарвлення, яке усіяко намагався затушувати російський уряд. Недаремно у свідченнях урядового чинника Лебединцева однозначно висловлюється скептицизм щодо лояльності київського селянства до царських маніфестів і констатується виразне прагнення селян до волі й козацтва і рішучий радикалізм селянського руху, який спрямовувався проти російського панування. Лише брак зброї у розпорядженні «Київської козаччини» був причиною її швидкого придушення.

На придушення руху уряд кинув значні сили карателів, які жорстоко розправлялися з повсталими. Тисячі селян було покарано різками, кинуті до тюрем і заслано до Сибіру. Однак і після придушення «Київської козаччини» виступи не припинялися. Навесні 1856 р. масовий селянський рух розгорнувся на півдні України – у Катеринославській, Херсонській, частково Харківській губерніях. Приводом були чутки, нібито цар закликає переселятися у Крим і надає переселенцям волю і землю. Щоб не допустити проникнення селян до Криму, уряд кинув на Перекоп, дніпровські переправи численні військові підрозділи, поліцію. Між селянами й військами відбулося кілька збройних сутичок. Зрештою і цей селянський виступ було придушено.

Ще в ході кримської компанії помер цар Микола I. На російський престол зійшов вихований у ліберальному дусі поетом Жуковським Олександр II. Він мусив визнати, що краще звільнити селян «згори», ніж чекати, коли звільнення відбудеться революційним шляхом. У січні 1857 р. було організовано таємний комітет, який розпочав підготовку до «поступового, без крутих і різких поворотів звільнення селян». У губерніях були створені дворянські комітети, які розробляли умови здійснення реформи на місцях.

У січні 1858 р. таємний комітет було реорганізовано у Головний комітет у селянській справі, який керував підготовкою реформи. При ньому працювали редакційні комісії, що узагальнювали матеріали губернських комітетів. І в Головному, і в губернських комітетах

точилася боротьба між представниками двох напрямів. Більшість поміщиків, насамперед у чорноземних районах, прагнула зберегти за собою максимальну кількість землі, а селянину віддати якнайменший наділ. У нечорноземних губерніях, де основний прибуток одержували за рахунок відхідного промислу селян, поміщики виступали за звільнення їх із землею, але за викуп.

Поміщики в Україні здебільшого поділяли найконсервативніші погляди на реформу. Особливо боялися наділяти селян землею поміщики степових районів України, де гостро відчувалася нестача робочих рук, які вони боялися втратити. Проте деякі поміщики усвідомлювали, що звільнення селян без землі небезпечно для їхнього класу. До таких належали, зокрема, відомі українські діячі В.Тарновський і Г.Галаган, які працювали у Чернігівському губернському комітеті.

19 лютого 1861 р. Олександр II підписав «Положення про селян» і маніфест. Селяни звільнялися від особистої залежності, ставали «вільними сільськими обивателями» і одержували низку громадянських прав. Однак вони не діставали їх у тому обсязі, яким користувалися привілейовані стани. Селяни мали сплачувати подушний податок, відбувати рекрутчину, до них застосовувалися тілесні покарання, які було скасовано лише у 1904 р. З метою забезпечення своєчасного виконання селянами численних повинностей зберігалася сільська община з її круговою порукою та іншими обмеженнями.

Одночасно з особистим звільненням селяни за великий грошовий викуп одержували певний земельний наділ. Причому поміщики могли зменшувати наділи, обмінювати їх на інші ділянки, чим забезпечували собі якнайвигідніші умови господарювання. У результаті, за офіційними відомостями, поміщики Лівобережжя і степових районів України відрізали у селян понад мільйон десятин землі, або майже 28% дореформеного селянського землекористування. Однак фактично ця кількість була значно більшою і подекуди досягала 50% і більше.

Під впливом польського повстання 1863 р. змінився зміст реформи в Правобережній Україні. Спочатку вона мала такий самий характер, що і в Лівобережній. Проте намагання царизму повернути на свій бік селян на протигагу опозиційним польським шляхетським колам змусило уряд піти їм на поступки. Селянам повернули усі відібрані після інвентарної реформи 1848 р. землі і зробили додаткові прирізки. Усього тут було прирізано 1365 тис. десятин. Однак Правобережжя все ж залишилося районом найбільшого селянського малоземелля.

У поміщиків були кращі орні землі, ліси, вигони, водопої, пасовиська тощо, селянам же залишилися найгірші ділянки, за які вони мали сплатити 503 млн. крб., тоді як за дореформеними цінами одержана селянами земля коштувала 128 млн. крб. Лише у січні 1907 р. під тиском революційного аграрного руху царизм припинив стягнення викупних платежів, які на той час досягли 382 млн. крб. Меншими були викупні платежі у державних селян, земельний наділ у яких був більшим, ніж у поміщицьких. Внаслідок реформи більшість кріпаків і дворових, які не одержали землю, поповнили прошарок робітництва. Таким чином, реформа 1861 р. була проведена насамперед з урахуванням економічних інтересів поміщиків за рахунок пограбування селян, їх соціального обмеження. Вона зберігала численні пережитки кріпосництва, серед яких найістотнішим було збереження поміщицьких латифундій. Ще два роки після оголошення маніфесту селяни мусили виконувати колишні повинності на поміщика. Це спричинило заворушення в Україні, де першими виступили селяни Чернігівщини. Усього у 60-х роках в Україні мало місце близько 2870 селянських виступів, в яких брали участь мешканці 4390 сіл з населенням понад 2,2 млн. чоловік. Найбільшу кількість їх (77,2% загального числа) відмічено на Правобережжі. Для впровадження царського маніфесту в губернії було відправлено генерал-ад'ютантів з надзвичайними повноваженнями.

І все ж реформа, буржуазна за своїм головним змістом, ліквідувала монополні права дворянства на землю, скасувала особисту феодальну залежність селянина від поміщика, дала поштовх широкому застосуванню вільнонайманої праці. Тим самим були створені умови для швидкого розвитку капіталізму. Вона масштабно поглибила буржуазні перетворення в усіх сферах суспільно-політичного життя Російської імперії. Важливе значення мало створення земств – місцевого самоврядування, які діяли під контролем урядової адміністрації. Земське самоврядування відіграло надзвичайно важливу роль у соціально-економічному і культурному житті як Росії, так і України. Воно охоплювало всі сфери місцевого життя, і в ньому брали участь усі верстви населення, що мали земельну власність: дворянство, духовенство, міщанство, селянство. Згідно із земською реформою 1864 р. створювались губернські й повітові земські управи. Гласних повітових зборів обирали по трьох куріях від трьох станів – землевласників, міських та сільських громад, причому виборча система забезпечувала перевагу дворянам. Головою земських зборів був предводитель дворянства (повітовий, губернський).

Земські установи були введені у всіх губерніях України, крім Правобережжя, де чимало поміщиків брали участь у польському національно-визвольному русі. Лише в 1911 р. земства були запроваджені і на Правобережжі. Земські органи мали повноту влади і опікувалися місцевою промисловістю й торгівлею, школами, лікарнями, статистикою, страхуванням, шляхами місцевого значення та ін.

Земства були тісно пов'язані з українським рухом. При цьому слід мати на увазі, що в них працювали люди, які внаслідок своєї «політичної неблагонадійності» не могли влаштуватись на працю в державних установах. Серед земців були В.Тарновський, І.Лучицький, І.Шраг, Б.Грінченко, В.Самійленко, М.Коцюбинський, О.Лашкевич, родини Русових і Дорошенків. Земства демонстрували зразки класового співробітництва, хоча в їхньому середовищі не бракувало і радикально налаштованих діячів. До цього спонукав конкретно-професійний характер діяльності земств, спрямований на загальне піднесення рівня місцевого життя.

У 1870 р. була проведена реформа міського самоврядування, згідно з якою у містах строком на 4 роки обиралися органи міського управління – міські думи. Їх члени – думські гласні – мали право бути обраними на основі певного майнового цензу, який забезпечував перевагу у міських думах представникам середньої і великої буржуазії. Земства та міські думи з часом стали осередками буржуазно-ліберальної опозиції самодержавству.

Найбільш послідовно принципи буржуазно-демократичного права були втілені у судовій реформі 1864 р. Якщо раніше суд у Російській імперії був становий, закритий і повністю залежав від адміністрації, то тепер він мав діяти за основними принципами права. Суд відбувався відкрито й вершився присяжними засідателями, у ньому брали участь обидві сторони – обвинувачені й обвинувачі. Суду забезпечувались гласність і незалежність від адміністрації. Окружні суди становили першу судову інстанцію, а кілька окружних судів – судову палату, яких в Україні було три – Київська, Харківська й Одеська. Касаційні функції виконував сенат. Для вирішення дрібних справ вводився інститут мирових суддів, яких обирали на трирічний термін на зборах земських і міських гласних. Над ними стояли повітові з'їзди мирових суддів. Однак і суд зберігав чимало феодально-кріпосницьких пережитків – становий волосний суд для селян, окремі суди для військових, духовенства тощо.

Значних змін зазнало шкільництво і цензурна справа. Згідно з відповідним положенням (1864) в імперії вводилась єдина система початкового навчання. В умовах жорстокого національного гноблення, якого зазнавали народи Російської імперії, в українському суспільстві розпочався рух за запровадження навчання українською мовою, принаймні у народних школах. Навіть ліберальний міністр освіти О.Головін у проекті й статуті про народні школи висловився за те, щоб починати навчання місцевою мовою, а потім переходити на російську. У цей же час 84 вчителі київських щоденних і недільних шкіл, серед яких були В.Антонович,

М. Драгоманов, П. Чубинський, надіслали до Петербурзького комітету грамотності заяву про необхідність навчання українською мовою. Однак спеціальна урядова нарада відхилила цю вимогу, що було затверджено статутом про початкові народні школи, виданим 14 липня 1864 р.

У галузі середньої освіти створювались класичні і реальні чоловічі та жіночі гімназії, навчатись у яких мали право усі стани. До університету приймали осіб, що закінчили гімназію. Випускники реальних гімназій одержували право на вступ до вищої технічної школи. Відновлювалась академічна автономія в університеті з радами професорів, які керували усім університетським життям. Цензурні установи із відання Міністерства народної освіти переходили у підпорядкування Міністерства внутрішніх справ. У разі виявлення у виданнях порушень вимог цензури їх видавці притягались до суду.

Істотних змін зазнала організація збройних сил. Уся територія імперії була поділена на військові округи. В Україні їх було три – Київський, Одеський і Харківський. У 1874 р. було прийнято новий воєнний статут, що запроваджував загальну військову повинність для всіх чоловіків, які досягли 20 років, і ліквідував рекрутські набори. Термін служби у сухопутних військах скорочувався до 6 років, на флоті – до 7.

Таким чином, реформи 60-70-х років створювали необхідні умови для подальшого розвитку буржуазних відносин. Росія швидко йшла по шляху капіталізму.

Економічне життя в Україні у пореформений час (60–90-ті роки XIX ст.)

Реформи суспільного устрою в імперії дали поштовх бурхливому розвитку капіталізму в усіх її складових. Цей процес знайшов благодатний ґрунт і на українських теренах. Скасування кріпацтва створило насамперед необхідні умови для вільного обігу робочої сили і розширення робітничого ринку. Його формування, стимульоване припливом у промисловість значних прошарків безземельного і малоземельного селянства, стало важливою складовою капіталістичного господарства України.

Неабияке значення для дальшого розвитку промисловості і сільського господарства мала розбудова залізничного транспорту, який прийшов на зміну давнім чумацьким шляхам. Однак українські господарські інтереси в цьому контексті увійшли у зіткнення з інтересами російської буржуазії, яка вимагала вигідних для неї напрямків залізничних магістралей. Саме тому в Україні залізниці з'являються на двадцять років пізніше, ніж в Росії. Імперський уряд з огляду на інтереси російської буржуазії визначав першочерговим завданням розбудову залізничної мережі півночі і певною мірою гальмував інші проекти. У 1864 р. в офіційному виданні Центрального статистичного комітету Міністерства внутрішніх справ «О направлении железных дорог в Юго-Западной России» зазначалося, зокрема, що «після завершення Кримської війни усі сили Держави спрямувались на прокладання залізниць на півночі, а південь, найбільш продуктивна половина Росії, залишився забутих... Південна Росія усе більше й більше проймається переконаннями, що її інтереси стоять в очах уряду на другому плані і що прибутки усієї держави використовуються лише для користі й вигід його північної половини. Укорінення подібного переконання може призвести до повного роз'єднання між інтересами півночі і півдня». Для багатьох обсерваторів тогочасного економічного життя імперії ці суперечності викликали порівняння з протистоянням півночі і півдня в Сполучених Штатах Америки. На ґрунті суперечностей економічних інтересів України і російського центру продовжилось формування територіального розуміння інтересів української економіки, яке почало формуватися ще в першій половині XIX ст. Прикметною у цьому зв'язку є поява праць українського економіста і статистика М. Яснопольського. У статті «Экономическая будущность Юга России и современная его отсталость», опублікованій у 1871 р. у часописі «Отечественные записки», він передбачив майбутнє зростання промисловості Донбасу

та її роль як у загальноросійській економіці, так і в перетвореннях народного господарства України та її суспільного розвитку. «У наш час державне переважання півночі Росії спирається в дуже сильній мірі на його економічну перевагу, а коли остання перейде на бік Півдня, і його населення, при змінених умовах, розвине свої природні розумові здібності, тоді Південна Росія вийде із пасивної своєї нинішньої ролі і набуде значення, яке відповідає завданням країни та її мешканців». Ще до відкриття покладів залізної руди у Криворіжжі на основі ретельного вивчення статистичних матеріалів, окремих галузей промисловості вчений передбачав їх швидкий розвиток і водночас землеробства, прокладання через Південь важливих торговельних шляхів, зростання міст, кількості населення тощо. Зрештою формування територіального усвідомлення української економіки і відповідно української територіальної буржуазії не могло не викликати колізій з тогочасним безправним політичним станом України. Українська буржуазія була не в змозі ефективно захищати свої інтереси перед експансією російського капіталу, що неминуче вело до усвідомлення не лише територіальної окремішності економіки України, а й окремішності національної.

Першою великою (653 км) залізницею в Україні була магістраль, яка з'єднувала Київ з Одесою (1871). Дещо раніше (1870) завершилося будівництво Курсько-Київської залізниці (473 км), в результаті чого Київ дістав сполучення з Москвою і Центральним промисловим районом. У 1873 р. Київ був зв'язаний залізницею з Берестям (650 км).

Курсько-Харківсько-Азовська залізниця зв'язувала сільськогосподарські губернії Росії з промисловим Донбасом та Азовським морем, а Ліваво-Роменська – хлібні регіони України (Полтавщину) з Балтійським морем. Інтенсивно будувалися залізниці на Донбасі, Катеринославщині та ін. В результаті у середині 80-х років в Україні було завершено будівництво основних магістралей, які з'єднали її економічні регіони з головними центрами Росії, морськими портами Балтики й Чорномор'я, Західною Європою.

У наступні десятиріччя мережа залізниць ще розширювалася і досягла у 1900 р. 8417 км (у 1865 – 19 км). Швидкими темпами розвивався морський та річковий транспорт. Річкові артерії України обслуговувало 220 пароплавів вантажопідйомністю 1,2 млн. пудів, до її морських портів було приписано 280 пароплавів, на які припадало 51% усього тоннажу парового флоту Росії. Інтенсивний розвиток шляхів сполучення сприяв втягуванню різних районів України у ринкові відносини, зростанню промисловості, міграції населення, розширенню внутрішнього ринку.

Скасування кріпацтва, проведене «згори», зберегло за поміщиками величезну земельну площу. Згідно із земельним переписом 1877 р., з 43 млн. десятин, які належали різним власникам в Україні, 33 тис. дворян володіли 16 млн. десятин землі, або 37%; казенні, удільні, церковні, монастирські й купецькі землі становили понад 7 млн. десятин, або 18%; 1590 тис. селянських дворів мали близько 20 млн. десятин (з них 19 млн. десятин надільної, продаж і купівля якої заборонялась, і понад 1 млн. десятин приватновласницької землі), або приблизно 46% усіх земель.

Реформа 1861 р. дала значний поштовх розвитку капіталістичних відносин у сільському господарстві, зруйнувала становий характер землеволодіння й перетворювала землю на товар. З 1863 р. по 1902 р. у ринковий обіг увійшло понад 25 млн. десятин приватновласницької землі, насамперед тієї, що належала дворянам. Це призводило до нестримного скорочення дворянського землеволодіння, яке з 1877 р. по 1905 р. скоротилося майже на третину. Найбільш інтенсивно цей процес відбувався на півдні України, де за той період дворянське землеволодіння зменшилося на 49%. Скорочення земельної власності дворянства супроводжувалося розвитком капіталістичного зернового господарства. І все ж поміщицькі латифундії залишалися суттєвим фактором в аграрних відносинах.

Більше половини землі, за земельним переписом 1877 р., належало 1,7% власників з розміром маєтку понад 1 тис. десятин. З них 111 родин мали в середньому по 18 тис. десятин, серед них виділялися земельні магнати, яким належали десятки тисяч десятин землі: Браницьким – 167 тис., Потоцьким – 107 тис., Терещенку – 141 тис., Фальц-Фейну – близько 200 тис. десятин тощо.

Одночасно з перетворенням феодального землеволодіння на буржуазне, нагадаємо, скорочувалися селянські наділи. Перепис 1877 р. свідчив про поглиблення соціальної диференціації на селі, зростання сільської буржуазії, яка різними способами оволодівала також надільними землями. Так, незаможні селяни, які становили 27,4% селянських дворів, утримували лише 13,8% надільної землі, тоді як заможні селяни (15,8%) шляхом оренди та іншими способами прибрали до своїх рук 30,3% такої землі. Заможне селянство володіло основною масою тяглової сили, широко користувалося найманою працею. Перепис 1897 р. зафіксував 425 тис. найманих робітників, зайнятих постійно у поміщицьких і селянських господарствах, різних промислах.

Малоземелля селян поряд із збереженням поміщицького великого землеволодіння і зміцненням сільської буржуазії, експлуатація бідніших верств шляхом кабальної оренди, різних форм відробітку гальмували розвиток капіталізму на селі.

Дрібні земельні наділи не могли забезпечити незаможним сплату податків й викупних платежів, через що селяни вимушені були шукати заробітків в інших місцях. Аграрне перенаселення – цей наслідок кріпосництва – найбільш гостро відчувалось у Київській, Полтавській і Подільській губерніях, дещо менше – у Чернігівській та Харківській. Основна маса селян шукала собі заробітків на сільськогосподарських роботах у степових районах України, Бессарабії, на Дону, Кубані. З кінця XIX ст. починає швидко наростати переселенський рух, який спочатку стримувався царизмом в інтересах поміщиків. Ситуація змінилася, коли у 1891 р. розпочалося будівництво Сибірської залізниці, що потребувало колонізації всієї прилеглої до неї зони. З 1886 р. по 1905 р. з України у Сибір переселилося 535 тис. селян.

Реформа 1861 р. хоча й пограбувала селянство на користь поміщиків, однак водночас ускладнила становище останніх. Деякі з них швидко пристосувалися до нової ситуації, впроваджували новітню агротехніку, машини та ін., що підвищувало конкурентну спроможність їхніх господарств. Поліпшенню агрокультури в них сприяли розвиток цукрової промисловості та розширення бурякових плантацій, які потребували старанного обробітку ґрунту, догляду за посівами і залишали після себе добре підготовлений ґрунт для зернових. Цукрова промисловість, таким чином, стала суттєвим фактором прогресу сільського господарства насамперед на Правобережжі, а також у ряді районів Лівобережжя. На Правобережжі, де одержували найбільші врожаї, вирощували переважно озимі, що свідчило про вищий рівень культури землеробства. На Лівобережжі яровий клин перевищував озимий.

У поміщицьких господарствах застосовувалися різні методи використання робочої сили. З одного боку, була поширена система відробітків: там, де власники маєтків були обтяжені боргами, у дрібних поміщицьких господарствах, які намагались, як і раніше, використовувати працю селянина з його худобою і реманентом. З другого боку, розвивалася капіталістична система, яка ґрунтувалася на праці вільнонайманих робітників, які обробляли землю знаряддям власника. Тут найчастіше застосовували вдосконалені знаряддя праці, машини, що забезпечувало підвищення продуктивності праці і врожайності.

Капіталістична система переважала у південних і правобережних районах України. Тут великі поміщицькі господарства широко застосовували вільнонайману працю, машини. Капіталістичний характер мали господарства численної сільської буржуазії Півдня. На Чернігівщині панували відробітки, тоді як на Харківщині й Полтавщині – змішана система господарювання. Відробіткова система була прямим пережитком кріпосництва й була головною причиною гальмування сільськогосподарського капіталістичного виробництва.

Сільське господарство України характеризувалося, насамперед, виробництвом зерна (90% посівної площі), технічні культури займали лише 4%. У другій половині XIX ст. різко підвищився валовий збір зернових. Якщо у 1864–1866 рр. він становив у середньому 398 млн. пудів, то в 1892–1900 рр. – понад 740 млн.

Інтенсивне розорювання земель та скорочення кормових угідь призвело до зниження поголів'я окремих видів худоби, насамперед овець і волів. Майже повністю занепало вівчарство, що пояснювалося появою на зовнішньому ринку дешевої австралійської вовни, скороченням внутрішнього ринку, зумовленим промисловими кризами, тощо. Поряд з цим зросло поголів'я коней. У цілому загальна кількість великої рогатої худоби збільшилася з 1870 р. по 1900 р. майже на 1,2 млн. голів.

Розвиток капіталізму на селі спричинив істотні соціальні зрушення, насамперед швидке формування сільськогосподарського робітництва, яке у 1900 р. становило близько 1 млн. чоловік. Основним районом його зосередження були Катеринославська, Херсонська і Таврійська губернії. Водночас багато сільських робітників було зайнято в цукровому виробництві на Правобережжі. Таким чином, у пореформений період сільське господарство України пішло шляхом капіталістичного розвитку, причому мали місце два його типи – прусський та американський. Перший передбачав переростання кріпосництва у капіталістичну систему на землях поміщиків, другий – перетворення селянина на буржуазного фермера. Обидві системи тривали аж до ліквідації поміщицького землеволодіння у 1917–1920 рр.

З прискореним розвитком капіталізму після реформи 1861 р. пов'язане утворення важливих промислових районів України загальноімперського значення – Донецького вугільно-металургійного, Криворізького залізрудного, Нікопольського марганцевого. Загальноросійського значення набуває виробництво цукру в південно-західному районі. Царський уряд заохочував промисловий розвиток політикою протекціонізму, що робило вигідним ввозити до Росії не товари, а капітал. Наприкінці століття швидко зростає проникнення іноземного капіталу. Його сума, вкладена в російську промисловість, зросла від 245 млн. крб. у 1895 р. до 975 млн. крб. у 1901 р. Одночасно з високими протекціоністськими тарифами забезпечувалися економічні інтереси буржуазії казенними замовленнями. Держава, яка була власником основної мережі залізниць, військових підприємств і портів, споживачем різних видів промислової сировини, прив'язувала буржуазію до царизму, що зумовило значне місце військово-промислового комплексу в економіці імперії. Великі державні витрати, пов'язані із зовнішньополітичною експансією царату, утриманням поліцейсько-бюрократичного апарату, армії тощо, робили державу боржником західних капіталістів. З 1888 р. по 1904 р. державний борг зріс на 50%. Росія перетворилася на боржника французького, англійського і німецького капіталу.

Значні іноземні капітали були вкладені у вугільну промисловість Донбасу, яка розвивалася швидкими темпами. Якщо у 1860 р. тут було видобуто 6 млн. пудів вугілля, то у 1900 р. – 691,5 млн., або 69,5% загальноросійського вуглевидобутку.

Наприкінці XIX ст. Україна стає головним центром металургійного виробництва імперії: в 1900 р. було видобуто 210 млн. пудів залізної руди, що становило близько 45% загальноросійського видобутку. Відповідно виплавлено чавуну 92 млн. пудів, або 51,8% загальноросійської виплавки, вироблено заліза і сталі – 59 млн. пудів (44%). Поряд з розширенням внутрішнього ринку, іноземними інвестиціями швидкий розвиток металургії пояснювався чудовими природними умовами, добре розвинутою транспортною мережею, високими закупівельними цінами на продукти металургії, встановленими урядом.

Хоча ці галузі промисловості й досягли значних успіхів, вони не задовольняли попит на продукти їх виробництва. Металургійні підприємства переважно працювали на залізничне будівництво, що гальмувало розвиток важкого машинобудування та інших галузей народного господарства. Машинобудування залишалося найвідсталішою галуззю важкої промисловості.

В Україні найбільшого розвитку набуло сільськогосподарське машинобудування, яке у 90-х роках забезпечувало 70% загальноросійського виробництва. Його головними осередками були Олександрівськ, Харків, Одеса, Бердянськ, Миколаїв, Херсон, Київ, тобто насамперед міста тих районів, де найуспішніше розвивалося капіталістичне зернове господарство.

Важливе значення мало транспортне машинобудування. Такі гіганти, як Харківський і Луганський паровозобудівні заводи, виробили у 1900 р. 233 паровози (23% усього їх випуску в Росії). В Одесі, Миколаєві, Херсоні розвивалася суднобудівна і судноремонтна промисловість.

Після скасування кріпосного права завершився технічний переворот у цукровій промисловості. Зросла кількість великих підприємств з механізованим виробничим процесом. Українська цукрова промисловість дала у 1894–1895 рр. 23 млн. пудів цукру, або 84% загальноімперського виробництва. У 1887 р. цукрозаводчики утворили цукровий синдикат, який був одним з перших монополістичних об'єднань у Росії. Цукрове виробництво було найбільш розвинутою галуззю промисловості. Воно характеризувалося значним рівнем технічного оснащення і технології, що забезпечувало високу якість українського цукру, підвищеним попитом на світовому ринку, особливо в Англії. Дальшого розвитку набули виробництва, пов'язані з іншими галузями сільського господарства: винокурне, борошномельне, маслоробне, олійне, тютюнове, шкіряне, суконне тощо.

Розвиток промисловості, проникнення капіталізму на село спричинили збільшення кількості міського населення в Україні. У 1859 р. у містах проживало 1450 тис. чоловік, або 11% усього населення, а в 1897 р. – понад 3400 тис., або 13,6%. Із 130 міст України, згідно із всеросійським переписом 1897 р., 11 міст мали понад 50 тис. населення, чотири з них – понад 100 тис.: Одеса (405 тис.), Київ (247 тис.), Харків (174 тис.), Катеринослав (113 тис.). Збільшення чисельності міського населення відбувалося на тлі природного його приросту, а також переселення у південні райони України значної кількості росіян. Якщо у 1863 р. у дев'яти губерніях України проживало 13,4 млн. чоловік, то в 1897 р. – 23,4 млн., тобто майже вдвоє більше.

Істотні зміни відбулися у класовій структурі суспільства. Так, поглибився і прискорився процес соціального розшарування селянства. Із загальної кількості 2415,2 тис. селянських дворів наприкінці XIX ст. до сільської буржуазії сучасні дослідники відносять 448 тис. дворів, до сільської бідноти – майже 1,5 млн., і до середняків – приблизно 550 тис. дворів. Селянська біднота, яка розорювалася, поповнювала лави сільськогосподарського і промислового робітництва. На кінець XIX ст. в Україні сформувався робітничий клас, який був позбавлений засобів виробництва і змушений продавати свої робочі руки буржуазії. З усіх вільнонайманих робітників, яких у 1900 р. налічувалося близько 2450 тис. чоловік, у промисловості було зайнято 327 тис. (13,4%), землеробстві – 975 тис. (39,8%), ремісничій і кустарній промисловості – близько 754 тис. (30,7%), на відхідних промислах – 392 тис. (16,1%). Характерною особливістю розвитку робітничого класу в Україні була його висока концентрація на великих підприємствах, особливо у південних районах. На Катеринославщині на великих підприємствах з чисельністю понад 500 робітників зосереджувалося понад 75% їх загальної кількості. Високий рівень концентрації робітництва мав місце на підприємствах Донбасу і цукрових заводах Правобережжя.

Розвиток промисловості супроводжувався припливом у робітничі центри вільнонайманих робітників, насамперед з різних регіонів самої України, а також з Великої Росії. В результаті національний склад робітничого класу України був неоднорідним. За переписом 1897 р. у Київській, Полтавській, Харківській, Херсонській, Катеринославській і Таврійській губерніях у всіх галузях промисловості було зайнято 554,3 тис. чоловік, з них росіян – 185 тис., або 33,4%, українців – 204,2 тис., або 36,9%, інших національностей – 164 тис., або 29,6%.

У менш економічно розвинутих губерніях – Волинській, Подільській, Чернігівській – із 199 тис. чоловік, які працювали в усіх галузях промисловості, українців було 86,3 тис., або 43,3%. Крім українців і росіян, у складі робітничого класу були євреї, поляки, німці та ін.

Зміна соціальної структури українського суспільства призвела до кількісного зростання буржуазії. На час реформи 1861 р. це була нечисленна група, насамперед у цукровій, винокурній та деяких інших галузях промисловості. З розвитком економіки вона поповнювалася за рахунок купців, скупників, лихварів, дрібних товаровиробників, що багатіли, сільських багатіїв, поміщиків, які вкладали капітали у промисловість, та ін. За національним складом буржуазія в Україні була багатонаціональною, однак ключові позиції в економіці займала російська буржуазія, яка проводила загальноімперську лінію, часто ігноруючи економічні інтереси України.

Одночасно зростає і міцнів прошарок української буржуазії. Наприкінці XIX ст. серед верстви міського населення, яка жила за рахунок прибутку з капіталу і нерухомого майна, українці становили 28,2 тис. осіб, або 19,5%. В окремих районах цей процент був ще вищим: наприклад, на Полтавщині – 44,1, Чернігівщині – 45. Капітал українських підприємців був зосереджений переважно у цукровій, харчовій, винокурній, борошномельній та інших галузях промисловості, що переробляли сільськогосподарську продукцію. Серед них було кілька мільйонерів – Терещенки, Яхненки, Симиренки, Харитоненки, Римаренки, власники великих підприємств, насамперед цукрових, горілчаних заводів, олійниць тощо. Слабшими були позиції українських капіталістів у важкій промисловості. Однак і в цій галузі чимало українців володіли вугільними шахтами, рудниками, чавуноливарними і механічними заводами і т.д. З них найбільш відомі Рудченки, Арандаренко, Ясюнович, Алчевський, Панченко та ін.

Чимало з капіталістів, як уже зазначалося, були тісно пов'язані з українським національним рухом. Зокрема, В.Ф.Симиренко фінансував загальноукраїнську щоденну газету «Рада», підтримував коштами журнал «Літературно-науковий вісник» та інші видання. Своє майно він заповів справі національного відродження України. М.Терещенко подарував на культурні та освітні потреби Києва 2 млн. крб., які були використані для будівництва Політехнічного інституту, зразкової міської школи, Історичного музею тощо. Багато українців було в середовищі торгової буржуазії, особливо на Лівобережжі, де вони становили 26,8% торгового населення. Особливо високою була питома вага українців у складі середньої буржуазії і дрібних підприємців. Близько 210 тис. власників селянських господарств, які застосовували працю постійних вільнонайманих робітників, визнали своєю рідною мовою українську. Таким чином, українська буржуазія дедалі глибше пускала коріння в економічне і суспільне життя України. Однак їй доводилося витримувати гостру конкуренцію на внутрішньому ринку України з боку російської та іноземної буржуазії, які збували тут продукцію обробної промисловості центру та закордону. Конкурентом також виступала і єврейська торгова буржуазія.

Політика російського уряду була спрямована на посилення інтеграції економіки України із загальноімперською. Своєю митною системою та перевізними тарифами уряд прагнув штучно обмежити ввезення до України іноземних машин (насамперед з Німеччини) і тісніше зв'язати її з центром Росії. В результаті буржуазія Півдня була змушена вступати у боротьбу з централістськими проявами економічної політики царату. Так, «Товариство Південно-Західних залізниць» зменшило тарифи на ввезення з Німеччини виробів індустрії та на місцевий цукор, що йшов до Центральної Європи. Здійснюваний проти волі уряду поворот у шляхах українського товарообміну загострював боротьбу між російською буржуазією і капіталістами південних районів. Останні об'єктивно сприяли процесу утвердження економічного організму України, що мав свої специфічні інтереси.

Зміни, які відбувались у соціально-економічному житті України у пореформений період, супроводжувалися значними зрушеннями у суспільно-політичному житті. Посилився національно-визвольний рух проти російського панування в Україні, розширювалася його

соціальна основа за рахунок участі в ньому дедалі ширших верств українського селянства, робітництва та інтелігенції, формування національної буржуазії, зрушень суспільної свідомості традиційної аристократичної верстви.

Український суспільно-політичний рух у другій половині XIX ст.

Український суспільно-політичний рух від 40-х років XIX ст. і до початку XX ст. охоплював порівняно невеликі групи людей – переважно інтелігентські верстви. Найважливішими осередками творення нового соціуму були Харківський та Київський університети, інші навчальні заклади, загальноімперські наукові осередки на українських теренах. Як правило, учасники українського руху діяли в рамках розмаїтих груп, організацій і товариств, які висували завдання національно-культурного і політичного відродження України.

Здавалося, що український рух виявляв себе лише у діяльності так званих «свідомих українців», які нараховували кілька тисяч осіб, а решта багатомільйонного населення не мала відношення до української національної проблеми. Однак слід мати на увазі, що окрім зазначених речників національного руху, в українському суспільстві мали місце також інші сили, які певний час ще не виявляли себе активно, але, безперечно, ховали величезний суспільно-політичний потенціал, який дав про себе знати в українському русі початку XX століття. Не поділяючи позицій т.зв. національно свідомого українства, ця більш поміркована частина українського суспільства, маючи фактично такі самі цілі, діяла у різних загальноросійських державних і громадських структурах – міських думах, земствах, регіональних відгалуженнях загальноросійських наукових, суспільних інституцій тощо. Часто вони виявляли себе в рамках «територіального патріотизму» або т.зв. «південноросійського» – регіонального.

Чимало українців, яких з тих чи інших ідеологічних причин відштовхувала досить радикальна соціальна платформа українського народництва, опинялися в загальноросійських поміркованих структурах або навпаки – в марксистських гуртках, а згодом – соціалістичних партіях. З часом багато з них влилися в загальноукраїнський потік визвольної боротьби. Це торкається також і численних представників української аристократичної верстви, які не втратили національної ідентичності і зрештою запропонували українському суспільству свій «консервативний проект» у вигляді гетьманату Павла Скоропадського.

Надзвичайно важливим потенціалом розвитку українського руху залишилось українське селянство. Після реформи 1861 р. воно набуло якісно нових рис як соціум, ефективно скориставшись можливістю піднести свій матеріальний і суспільно-політичний рівень. Здавалося, збайдужіле, на думку традиційних українських політиків, українське селянство на початку XX ст. спалахнуло вибухом національного самоусвідомлення, мільйонними масами влившись в українську кооперацію, селоспілку, і підтримало Українську Центральну раду як лідера національного руху.

Українцям доводилося діяти в умовах самодержавного режиму, який фактично не допускав відкритого політичного життя і поширення будь-яких опозиційних настроїв у суспільстві. Однак ці зусилля царизму були марними. Не могло запобігти проникненню нових політичних ідей і жорстке правління Миколи I. Після революцій 1848–1849 рр. у низці європейських країн вони поширюються в Росії, а також в Україні. Розправа з учасниками Кирило-Мефодіївського братства не зупинила громадсько-політичної діяльності братчиків. Не припиняв своєї боротьби і Т.Г.Шевченко. «Караюсь, мучуся... але не каюсь!» – зізнавався поет в одному із своїх віршів, написаних у далекій Орській фортеці. У роки ув'язнення та заслання (1847–1857) Шевченко створює низку геніальних ліричних поезій, в яких особисті переживання переплелися з глибинними соціальними і національними мотивами, уболіванням за долю України, її народу. Побутова лірика поета цього періоду відрізняється від попередньої гострішим відчуттям драматизму української дійсності, палким протестом проти національного

поневолення і кріпосництва. Після заслання (1857–1861) Шевченко створює низку творів («Неофіти», «Юродивий» та ін.), в яких з новою силою утверджує ідею безкомпромісної боротьби з російським режимом в Україні, з усіма проявами тиранії і національного гноблення.

Однією з особливостей творчості Т.Шевченка є її національно-українська сутність. Поета відрізняло від інших українських діячів безкомпромісне засудження антиукраїнської політики Російської імперії. Його постать дала могутній поштовх до формування національної свідомості у якнайширшого загалу та утвердженні в ньому ідеї української самостійності. Основні теми та образи поезії Т.Шевченка взяті з української національної традиції, народної творчості або з особистого життя поета, пов'язаного фактично з усіма соціальними верствами України. У творах Т.Шевченка виступають улюблені народом герої – кобзар-бандурист, козак – борець за волю краю, безталанна дівчина, мати, яка вболіває за своїх дітей, селянин, що зазнає страждань у кріпацькому ярмі. Водночас важливою загальнонаціональною ознакою Шевченкової поезії є звернення до історичної тематики, яка пронизує усю творчість поета. Почавши з романтичного захоплення козацтвом, його звитязними походами, лицарською відвагою, величними постатями українських гетьманів, героїкою боротьби з Польщею і Москвою, турками і татарами, Т.Шевченко з часом зумів побачити не лише світлі романтизовані сторінки історичного минулого України. Він ставить під сумнів доцільність акції Хмельницького у Переяславі («Суботів», «Розрита могила», «Великий льох») або показує драматизм поривань Семена Палія, перед яким оживає постать «сивого гетьмана» Мазепи («Чернець»), подає картини руйнування Запорозької Січі та введення російських порядків в Україні («Невольник») тощо.

У творчості Т.Шевченка, який своїм вогневим словом возвеличив «малих отих рабів німих», найповніше втілюється нескорений дух українського народу, його прагнення до волі, правди і добра. «Він був сином мужика – і став володарем у царстві духа, – писав про Т.Шевченка Іван Франко. – Він був кріпаком – і став велетнем у царстві людської культури... Найкращий і найцінніший скарб доля дала йому лише по смерті – невмирущу славу і всезростаючу радість, яку в мільйонах людських сердець все наново збуджуватимуть його твори».

Поразка у Кримській війні, яка продемонструвала усьому світу економічну й соціальну відсталість кріпосницької Росії, спричинила кризу її бюрократично-поліцейської державної системи. Після смерті Миколи I почалося ліберальне правління Олександра II, від якого російська громадськість чекала суспільних реформ, пом'якшення суворого режиму минулого царювання. Невдовзі новий імператор амністував усіх членів Кирило-Мефодіївського братства, крім Т.Шевченка, який вийшов на волю лише в липні 1857 р. після тривалих зусиль російської та української громадськості, спрямованих на його звільнення.

У Петербурзі, який у цей період став місцем зосередження і творчої діяльності низки представників української інтелігенції, знову зустрілися Шевченко, Куліш, Костомаров, Білозерський та інші українські діячі. У центрі суспільно-політичного життя стояло питання про звільнення селян від кріпацтва, що стало одним з головних завдань українського громадянства. Т.Шевченко нав'язує особисті контакти з низкою представників російської інтелігенції. За свідченням сучасників, український поет користувався в цей час найбільшою популярністю у столичних літературних колах. Його залучають до співпраці російські журнали різних суспільних напрямків – від слов'янофільського «Паруса» до ліворадикального «Современника».

У Петербурзі засновується українське товариство «Громада», в якому найбільш активними були Костомаров і Куліш. Підтриманий відомими українськими жертводавцями, великими землевласниками Тарновським і Галаганом, Куліш організує у північній російській столиці власну українську друкарню і починає видавати дешеві книжки для народного читання під загальною назвою «Сільська бібліотека», де друкуються твори Шевченка, Куліша, Марка

Вовчка, Квітки-Основ'яненка, Мордовця, Ганни Барвінок, Стороженка та ін. Він опублікував також свій історичний роман «Чорна Рада», «Записки о Южной Руси», альманах «Хата», які сприяли піднесенню національної свідомості різних верств суспільства.

Однак найбільшим досягненням петербурзької «Громади» стало видання щомісячного журналу «Основа» (1861–1862), який відіграв роль головного загальноукраїнського друкованого органу. Часопис посів важливе місце в історії української духовності. Це був перший національний суспільно-науковий і літературний часопис, який мав великий вплив на розвиток українського руху і піднесення національної свідомості. Протягом майже двох років він формував і суттєво впливав на літературний процес в Україні, розвиток її культури.

У працях М.Костомарова, П.Куліша, О.Лазаревського, П.Житецького, Т.Рильського порушувалися такі важливі проблеми, як соціальна сутність категорій *родина*, *рід*, *нація*, *державна*, вивчалися суспільні стани, національно-психологічні особливості українського народу, його взаємини з сусідніми народами. Знайшли обговорення такі суспільні питання, як селянська реформа 1861 р., взаємини Великої України з Галичиною та інші актуальні проблеми.

Часопис видрукував літературні твори понад 40 авторів. Він мав важливе значення для подальшого розвитку української історіографії, утверджуючи в суспільній свідомості самостійність української нації та окремішність українського історичного процесу.

Діяльність «Основи» та гурту пов'язаних з нею українських діячів викликала підозрілу реакцію й упереджені оцінки більшості представників російського суспільства, усіх його основних течій. Якщо державні чинники імперії якийсь час не реагували на появу «Основи» та активізацію українського руху, то реакція російської ліберальної преси, низки представників інтелігенції була досить гострою і різко негативною. Причиною був успішний розвиток українського літературного процесу і посилення його громадсько-політичного впливу в різних верствах українського суспільства. В результаті, якщо якийсь час, від початку ліберального правління Олександра I російські журнали досить часто друкували українські літературні твори, то невдовзі ситуація різко змінюється і замість прихильності до українського слова, його носіїв у публічному житті виникає непримириме заперечення української культури, намагання довести, що мови, культури взагалі немає, а український рух кваліфікується як польська інтрига. Зокрема, редактор «Московских Ведомостей» і «Русского Вестника», представник спочатку поміркованого російського лібералізму М.Катков намагався переконати російську громадськість, що українська мова у творах українських літераторів є повністю штучною. Він стверджував, що наміри української інтелігенції творити власну літературу і науку є хибними і йдуть врозріз з потребами реального життя.

Вже від початків видання українського часопису чільник московських істориків та археологів П.Погодін звернувся до М.Максимовича із закликом, щоб той вплинув на «ослеплених» видавців «Основи». Погодін побачив у програмі часопису та його статтях небезпечний заклик до поділу мови, літератури і всього культурного життя Росії: «Что затевают малороссийские писатели, – зазначав він у листі до свого українського респондента. – Там (у Європі – Ю.Т.) силятся соединить Неаполь с Пьемонтом, и Венецию с Римом, а мы хотим делиться в Полтаве, Курске, Воронеже! Пусть возделывается язык, процветает литература, развивается жизнь, – а делиться то для чего?..»

У чітко виявленому намірі української інтелігенції йти своїм шляхом, творити власну національну культуру російська ліберальна інтелігенція вбачала загрозу своєму неподільному пануванню не лише в царині духовного життя, а й у сфері політичній. Страх, що самостійний розвиток української культури, її мови і літератури може стати важливим підґрунтям для політичної окремішності українського народу, постійно супроводжував російську інтелігенцію, тримав її у рамках підозри щодо українського політичного сепаратизму й намірах відмежування від імперії.

Зрештою російська інтелігенція здебільшого стояла на позиціях «общерусскости» і не хотіла бачити жодних «штучних», на її думку, спроб діячів кола «Основи» сприяти утвердженню української літературної мови. Позиція багатьох представників російської інтелігенції мало чим відрізнялася від централістичної «точки государственной принудительности», за виразом М.Костомарова, яка, зрештою, була і її власним внутрішнім переконанням, попри деяку ліберальну фразеологію. «Я не верю в возможность образования Малорусского общего литературного языка, – кроме чисто-народных художественных произведений, – не вижу к этому никакой возможности, не желаю и не могу желать никаких искусственных попыток нарушить цельность общерусского развития, отклонить Малороссийских художников от писания на русском языке», – писав найбільш визначний діяч слов'янофільського напрямку Іван Аксаков.

Попри проголошення першими слов'янофілами необхідності плекати національну культуру всіх слов'янських народів, І.Аксаков фактично не визнавав за українцями права на свій самостійний розвиток. Для нього українець – це лише складова «єдиного русского племени» і діяльність М.Костомарова та П.Куліша, інших учасників «Основи» лише наклала «пути племенного эгоизма» і заважала російській єдності. Зрештою І.Аксаков гостро виступив і проти основної політичної концепції діячів «Основи» – ідеї всеслов'янської федерації. «Для меня малоросс и великоросс – одно – русский, – писав І.Аксаков, – и потому никакого союза или федерации и т.п. тут не предлагаю». Зрештою і культурне «общерусское единство» слов'янофілів, і політична «единая неделимая Россия» ставали зброєю, спрямованою проти національного відродження українців, засобом їх упослідження, бар'єром проти повноправного і всебічного суспільно-політичного і духовного розвитку. Зокрема, саме І.Аксаков своєю діяльністю підготував злиття слов'янофільства з офіційною державною політикою.

Саме тому І.Аксаков обмежував застосування української літератури лише рамками початкової народної освіти. Вітаючи появу українських книжок священика В.Гречулевича, його освітніх проповідей (видані 1849 р. і перевидані П.Кулішем 1857 і 1860 рр.), Аксаков вороже сприйняв «Чорну Раду» й інші твори, розраховані на освічену публіку. Для останньої, на думку Аксакова, мала бути лише одна мова – російська.

Підозрілість до діячів української культури, чимало з яких обіймали впливові позиції в російському науковому світі, негативно позначилася на проблемі свободи наукової діяльності. І виходила ця підозрілість не з боку російських державних кіл, а з ліберального наукового середовища. У багатьох московських істориків та археологів, наприклад, викликала занепокоєння діяльність О.Бодянського, редактора «Чтений» Московського історичного товариства, який значну частину цього видання присвятив публікації джерел української історії. Поглиблення й широка популяризація знань з історії, мови та літератури України, до якої спричинився О.Бодянський, видавалися образливими для тих московських науковців, які вбачали в цьому спеціальну інтригу з боку зайди-українця, що, мовляв, навмисно не друкує цікавіші матеріали з російської історії.

«Основа», а, власне, й увесь український літературно-суспільний рух зазнав невинуватих закидів з боку відомого російського славіста, історика і геополітика Володимира Ламанського. Останній висував ідею двох відмінних світів Європи – романо-германського і греко-слов'янського. Для В.Ламанського слов'янство становило єдиний цілісний організм, тому новий український літературний рух був, на його думку, не лише не потрібний, а й шкідливий. Аргументом для подібної позиції було те, що, мовляв, «наш (російський – Ю.Т.) літературний язык нынешним своим видом обязан общим совокупным усилиям Велико-Мало-Руссов. Он есть плод исторической жизни всего Русского народа», – зазначає В.Ламанський. Він вважав, що, створюючи власну літературну мову і відмовившись від «русской образованности», українці «вынуждены бы были примкнуть к Польской, с которою тоже словесность Малорусская

не сравняется. Пока же Малороссы не создадут своей образованности, на своем наречии, до тех пор должны они учиться и писать или на Русском или на Польском языке». Подібна позиція позбавляла українців національно-культурної перспективи. Фактично вона змикалася з традиційною асиміляторською політикою російської держави і була чітко прочитана діячами «Основи». Вони цілком справедливо угледіли в такій позиції російських ліберально-слов'янофільських кіл погано прихований централістський намір не допустити розвитку нового українського руху і сформувані в суспільстві ворожість до нього.

Фактично російські слов'янофіли виступили спільно з централістами зразка Каткова, які вимагали застосування репресій до українців. Подібне лицемірство було викрите М.Костомаровим у його статті «Правда Москвичам о Руси». «Будьте логичны и верны себе, – писав він. – Откройте нам принцип ваш и действуйте с нами сообразно с ним. Либо станьте на точку государственной принудительности и действуйте заодно с III-им отделением, либо уважайте право Южно-Русского народа и не приказывайте ему молчать на своем языке и говорить на вашем. Позвольте ему самому решать свою судьбу, а не закладывайте ему на шею помочей, чтобы вести его; судите южно-русскую литературу по ее плодам, а не отдавайте под суд ее существование и не осуждайте ее на смерть за то единственно, что она имела несчастье родиться вблизи вас».

При цьому М.Костомаров показав генетичний зв'язок слов'янофілів з традиційною ксенофобською політикою Російської держави. «В Москве существуют люди, называющие себя славянофилами, еже сказуются славянолюбцами, то в сущности они не таковы, каковыми себя представляют, – зазначав М.Костомаров. – Они хотят воспитать в своем народе неприязнь против другого славянского народа... О Москва! Как в нынешних чадах твоих зрятся отцы и деды их!»

М.Костомарову і діячам «Основи» довелося пояснювати своє бачення історичного процесу як розвитку народної думки, народних почувань і народних ідеалів, що цілком органічно поєднувалося з наміром творення української літератури, її високого духовного і суспільного призначення. Докір слов'янофілів і насамперед І.Аксакова, що українські діячі діють всупереч життю та історії, змусив М.Костомарова дати своє бачення як слов'янської проблеми так і історичного процесу в цілому. Як один з творців народницького напрямку в українській історіографії і провідних теоретиків українського народництва, він насамперед продемонстрував своє різко негативне ставлення до централізму і бюрократичної державної системи, їх ролі в історичному процесі. «Вы находите, что стремление писать по малорусски и создать особую литературу противно Истории и Жизни, – писав він І.Аксакову. – Да против Истории. Но какой? Истории войн, трактатов, министерских распоряжений, кабинетских соображений, насильственных размежевок краев, составлению данных и купчих на миллионы человеческих душ, живущих и грядущих в земной жизни. Но оно не противно Истории народной мысли, народных чувствований и побуждений, следовательно не противно и жизни. Коль скоро существует народ с собственной физиономией, с своеобразными приемами, с собственным наречием, то не противно жизни и его своеобразное свободное развитие».

Особливо гострих звинувачень на свою адресу зазнав П.Куліш, який викликав бурю закидів з боку російської публіцистики за т.зв. Гоголівський епізод. Справедлива критика гоголівської подвійної національної ідентичності викликала низку звинувачень у національному шовінізмі П.Куліша та українських діячів, намаганні накласти пута «племінного егоїзму» тощо. Прагнення П.Куліша до чіткого національного означення українського літературно-суспільного процесу спричинило образливі, брутально-лайливі оцінки намірів учасників українського руху початку 60-х. «...Жалко видеть, – писав Аксаков у листі Кохановській, – что тупоумие Кулиша и прочих стремится добровольно ограничить развитие Малороссийской народности, указывая

ей тесные племенные границы, сузят ее горизонт, лишат достояния, лишат доли в общем достоянии Российского самосознания... Наше общество (російське – Ю.Т.) свободное от племенной узости, в какую непременно хотят упрятать себя Кулиш и К...»

Констатуючи певне загострення взаємин української інтелігенції з російською, слід, однак, зауважити, що багатьом українцям, учасникам і творцям української духовності, бракувало послідовності й чіткості у формуванні і визначенні своєї національно-культурної позиції. Не заперечуючи щирості і глибини їх почуттів до України, слід, однак, констатувати, що чимало з них не поділяли намірів діячів «Основи» утвердити самостійність української мови, літератури і науки, яка вела зрештою до окремішності політичної. Багато учасників українського національно-культурного відродження 30–60-х років XIX ст. подібно до М.Гоголя не могли вийти остаточно з полону «общерусскости», що було гальмом до утвердження самостійності українського культурного процесу.

Досить сказати, що Максимович, який невтомно працював у царині української історії, археології, літератури, археографії, залишався відчуженим навіть від «українофільства» діячів «Основи». Під час полеміки Костомарова і Погодіна Максимович підтримав останнього, попри свою критику погодінської теорії про «запустіння» Києва і міграцію місцевих жителів на терени Володимиро-Суздальщини. І Максимович у такій своїй позиції був далеко не самотній.

Справа в тому, що ранні народники, у т.ч. Максимович, діячі «Основи», насамперед П.Куліш, формували свою ідеологію під сильним впливом московських слов'янофілів. При цьому проблема українського національного відродження бачилась «українофілам» як проблема чисто культурницька й аполітична. Після катастрофи кирило-мефодіївців П.Куліш насамперед відмовляється від ідеї політичної незалежності українців, окремого самостійного життя нації. Саме ідеал етичний, високої моральності, чесності може врятувати людину і народ в цілому. «Спасет доброта и благодсть душевная», – зауважує П.Куліш. Ось чому саме їх слід поставити головною метою життя. В результаті врятування нації в умовах неможливості політичної боротьби в Росії 50–60-х років він бачить у реалізації ідеалів аполітичного і антидержавного культурництва, вбачає в ньому головне завдання українського громадянства. Саме проаналізувавши суспільну ситуацію в Росії, і Україні в тому числі, П.Куліш віддає пріоритет чисто «просвітницькій» праці, мистецтву, літературі, культивуванню духовних чеснот, моралі. Утвердження саме цих категорій в народній свідомості може вивести націю зі стану занепаду.

У своїй статті в «Основі», присвяченій І.Котляревському, він висловлює думку, що на зміну політичним прагненням нації висувається завдання оновлення її моральних сил, утвердження найвищого і найдосконалішого прояву національного духу, яким є культурництво.

«Конец их отдельной, хотя уже давно не самостоятельной жизни, в исходе XVIII столетия был временем упада как польской, так и украинской народности, – писав П.Куліш. – Но когда, по-видимому погасла и последняя искра польского патриотизма и украинского козацкого духа, – в той и другой нации начали обнаруживаться признаки жизни, более могучей и верной, нежели существование политическое, часто подчиняющееся нравственным достоинствам и недостаткам одного лица – признаки своеобразной духовной жизни, определяющей, что вынес народ из своего прошедшего, счастливого и несчастного... Что касается Украинцев, то у них также вслед за уничтожением и последних остатков старинного своеобразного гражданского устройства, обнаружили попытки к выражению своей народности перед судом современного и будущего человечества. Мы говорим о начале письменной украинской словесности».

Як уже зазначалося вище, у московських слов'янофілів їхня ідейна позиція, яка базувалася на моральних засадах, зрештою трансформувалася в націоналістичний світогляд, в основі

якого лежав російський експансіоністський імперіалізм. Куліш, як і чимало інших тодішніх діячів «українофілів», не бачив цієї трансформації і всупереч логіці проповідував культурницький аполітизм, зводячи нанівець можливість ефективної практичної діяльності.

На перший план висувуються народні інтереси, народ, якому властивий вищий розум і моральні чесноти, вже сам по собі випромінює душевне багатство, що протистоїть владі, зокрема національній. Неправедній владі Куліш протиставляє вічне добро народної душі, яка є єдиним реальним фактом історії, усе інше варте осуду. Ось чому й українська історія, боротьба козацтва за державність не знаходять його позитивної оцінки. Національна місія українського народу полягає не в досягненні власної державності, а в пошуках найвищої правди. Отже, здійснення політично-державницьких завдань виключалося Кулішем із суспільного процесу.

Негативне ставлення до своїх «панів», гетьманів, козацької старшини як носіїв зла взяте Кулішем із слов'янофільського протистояння «Святої Русі» Європі. Правда, у нього «Свята Русь» – це Русь Київська, а місце Європи зайняла Московщина з її державними інститутами гноблення, яких не було в Україні.

Куліш доходить до заперечення власної державності, для нього це поняття розчиняється у поняттях етичних, по суті позачасових і позаісторичних.

Таке бачення було покладено в основу української народницької аполітичності, яка на довгі роки стала стрижнем суспільної позиції українського громадянства. Для українського народництва лише селяни й козаки були носіями українських національних рис.

Українська аристократія втратила свою національність, тому їй необхідно перейняти інтересами народу, вивчати його мову, звичаї, фольклор. Аналізуючи історичне минуле, народники виключали аристократичну еліту (гетьманів, старшину, шляхту), трактуючи її як ворожу народу суспільну силу. Звідси – на довгі роки негативна оцінка українською історіографією державницьких змагань доби Гетьманщини та її найбільш визначних діячів. З часом П.Куліш докорінно змінив своє ставлення до власної творчості і несподівано запропонував громадянству незрозумілі для нього негативні оцінки творчості Т.Шевченка, М.Костомарова, змінив свою глорифікацію козацтва на цілковите заперечення його позитивної ролі в українській історії. Уся його подальша творчість характеризувалася складними і болісними пошуками адекватних шляхів національного відродження і призвела зрештою до ізоляції від українського громадянства.

Водночас з «Основою» група українських діячів почала видавати у Чернігові газету російською й українською мовами «Черниговский листок» під редакцією Л.Глібова.

«Громади» як суспільно-культурні товариства організовуються і в низці міст України – Полтаві, Чернігові, Харкові, Києві. Київська «Громада», яка утворилася у 1861 році, складалася з групи студентів-українців, переважно лівобережців, які працювали в «недільних школах» у Києві. Серед них – П.Чубинський, О.Стоянов, І.Касьяненко, брати В. та Є.Синегуби, П.Житецький, В.Торський. Громадівці ставили своїм головним завданням піднесення культурного рівня українського загалу, зростання його національної свідомості. З цією метою вони втілювали в життя широкий спектр культурно-освітніх заходів – опікувалися організацією українських шкіл, виданням книжок українською мовою, влаштуванням театральних вистав, концертів тощо.

Важливим суспільно-культурним явищем у цей час стало так зване хлопоманство, що виникло в середовищі спольщеної української шляхти Правобережної України наприкінці 50-х років. «Хлопомани» не поділяли поглядів шляхетського загалу на те, що відродження польської державності й відбудова історичної Польщі на українських землях поліпшать становище українців. Своїм громадським обов'язком вони вважали служіння народу, серед якого вони перебували, насамперед селянства (звідси «хлопомани»), піднесення його культурного рівня, поширення освіти тощо.

Лідером цього руху став В.Антонович, тоді студент Київського університету, згодом відомий український історик. Він згуртував навколо себе яскравих представників шляхетської молоді, серед них – визначного лінгвіста К.Михальчука, етнографа Б.Познанського, економіста Т.Рильського (батька відомого українського поета М.Рильського) та ін. В.Антонович та його однодумці вважали, що саме поширення освіти й культури взагалі, а не революційний рух – єдиний шлях до економічного, політичного й духовного визволення народу. Конфлікт хлопоманів з польським шляхетським середовищем викликав численні звинувачення, погрози останнього. Врешті-решт В.Антонович і його найближчі співробітники Т.Рильський і К.Михальчук опинилися під таємним наглядом поліції, проте не припиняли своєї діяльності. Коли в середовищі польського студентства почалася підготовка до повстання, більшість «хлопоманів» порвала з польським громадянством й увійшла до київської «Громади». В результаті вже на початку 1862 р. київська «Громада» нараховувала понад 200 чоловік. В.Антонович вважався її загально визнаним лідером. За дорученням «Громади» він виїздить до Петербурга і встановлює контакти з редакцією «Основи», з'являються статті й матеріали російською та українською мовами В.Антоновича, Т.Рильського, Б.Познанського, Ф.Панченка. В журналі «Основа» В.Антонович опублікував статтю під назвою «Моя исповедь», яка була відповіддю на звинувачення польського публіциста Зенона Фіша у зраді польських інтересів. В.Антонович вважав, що польська шляхта в Україні стоїть перед дилемою: або залишатися в ролі визискувачів українського народу, гальмувати його національний розвиток, або повернутися до народності своїх предків й працювати на користь народу. «Я вибрав друге, – зазначав він, – і сподіваюсь, що трудом і любов'ю заслужу коли-небудь, що українці визнають мене сином свого народу, бо я готовий усе розділити з ним. Я сподіваюсь також, що згодом серед польського шляхетського суспільства, що живе в Україні, поворот до народу і усвідомлення необхідності працювати на його користь – раніше чи пізніше стане моральною потребою не тільки окремих людей, як тепер, а загалом усіх, хто матиме силу обміркувати своє становище і свої обов'язки». Сповідь Антоновича стала своєрідним кредо для кількох поколінь тих представників шляхетського стану Правобережної України, які поривали із своїм оточенням й приєднувалися до українського національного руху. Вливаючись в український рух, хлопомани (вчорашня шляхта) позбавлялися своїх класово-станових ознак, декласовувалися і поповнювали собою інтелігентський прошарок. Потрібен був час і поява усвідомлення в шляхетському середовищі необхідності збереження себе як соціуму, всебічний досвід якого мав бути долучений до українського суспільного руху. Цей новий етап повернення української шляхти до своєї ідентичності дещо пізніше був започаткований В.Липинським.

Хлопомани відкидали шлях політичної боротьби, підкреслювали свою аполітичність і діяли легально, намагаючись уникнути підозри з боку уряду. Вони обходили питання національного визволення, відкидаючи звинувачення у «сепаратизмі». Для непідготовлених до політичних акцій і неграмотних у своїй більшості народних верств відокремлення України від Росії, на їхню думку, було не на часі. Хлопомани працювали у київській «Громаді», виконуючи розмаїту культурницько-освітню роботу. Чималого розголосу набули їхні просвітницькі мандрівки Україною, намагання краще пізнати свій народ, особливості його побуту, праці, духовності тощо. Після репресій царського уряду, пов'язаних з польським повстанням 1863 р., валуєвського циркуляру хлопомани припинили свою діяльність як організаційно оформлена структура, однак продовжували свою працю в київській «Громаді».

Хлопомани, таким чином, сформували один із суспільних прошарків, який став складовою українського національного руху другої половини XIX ст. У цей час керівництво ним переходить до нової суспільної верстви – інтелігенції, яка формувалася як із шляхетської верстви, так і з «різничинного» соціуму. Нове покоління учасників українського руху вже не ідеалізувало

козацтво, як це робили кирило-мефодіївські братчики, а центр своєї уваги звернуло на народ, який, на їхню думку, потребував свободи, піднесення матеріального і духовного рівня. Саме в служінні народу, який ототожнювався з селянством, українська інтелігенція вбачала своє першочергове завдання. Отже, якщо попередня доба характеризувалася, насамперед, прагненням відновлення колишньої козацької державності, то доба «народницька» висувала передусім захист народних інтересів. Світоглядні позиції нової суспільної течії були викладені у заяві найвпливовіших членів київської «Громади» й опублікованої в «Современной Летописи Русского Вестника» (XI, 1862). Серед підписантів були В.Антонович, Т.Рильський, П.Житецький, П.Чубинський та ін. У документі наголошувалося, що обов'язок освічених людей полягає в тому, щоб «ужити всіх сил, щоб дати народові змогу просвітитись, самоусвідомитись, усвідомити свої потреби й уміти їх заявити, одним словом – через свій внутрішній розвиток стати на той громадський ступінь, на який його ставить закон... Одинокі діло справжніх друзів народу в теперішній час – допомагати розвитку народу, не вдаючись в політичні або соціальні балачки і дожидаючи терпеливо часу, коли народ буде не в стані говорити з нами про речі, які тепер недоступні для його зрозуміння, а тому й загадкові для нього, темні й непотрібні».

Ця заява не випадково була опублікована в часописі, який редагував рішучий поборник «українського сепаратизму» М.Катков. Автори документа рішуче відмежувалися від подібних звинувачень, назвавши їх «найбезглуздішим і найвнішим наклепом». Більш того, наголошувалося, що ніхто з підписантів «не тільки не говорить і не помишляє про політику, але усякий політичний рух, при теперішньому стані суспільства, здається нам до того смішним і дитячим, що не варто про це серйозно і говорити». Від 60-х років термін «народництво» увійшов у широкий суспільний вжиток.

Глорифікація «народу» відбувалася паралельно з культом рідної мови як душі нації, найбільш вагомим засобом виявлення народної свідомості. Власне саме народницька інтелігенція звернула увагу на мовну єдність усіх теренів, де мешкали українці. Це було важливим кроком на шляху утвердження ідеї «соборності» всіх українських земель.

Народництво від 60-х років повністю утвердилось в українському русі і поширило свої погляди на суспільно-гуманітарні дисципліни і літературну творчість. Народницька школа історіографії (Костомаров, Лазаревський, Антонович, згодом Грушевський) на довгі роки утвердила в українському суспільстві свій погляд на історичне минуле України, де домінантою були насамперед стихійні рухи народницьких мас, спрямовані на задоволення соціально-економічних інтересів. У дослідженнях козацької доби знецінювалася конструктивна державницька діяльність козацької старшини, інституту гетьманської влади, натомість прославлялася діяльність «черні», навіть часом відверто руйнівська.

Явною недооцінкою характеризувалося бачення української державності княжої доби і початків новочасної історії («литовсько-руський» період). Ліберально-народницька інтелігенція, яка вважала себе єдиним репрезентантом українського народу, рішуче виступила проти спроб традиційної української аристократичної верстви відігравати будь-яку самостійну політичну роль. Вона всіляко чинила перепони залученню як її окремих суспільних груп, так і особистостей, до українського руху. Зрештою така поведінка відштовхувала від українського руху дуже вартісних для нього заможних і досвідчених політично і фахово мешканців України. Попри широкомовні апеляції до народу, український рух доби народництва не зміг донести свої ідеї до широких верств населення. Він виявляв себе у діяльності малочисельних гуртків, громад і не вийшов за рамки культурницьких змагань – творення національної літератури, поширення знань серед селян, навчання рідною мовою у школі тощо.

Поява народницької інтелігенції на суспільно-політичному обрії України не означала ліквідацію ідеологічного впливу української шляхетської верстви. Зокрема, ідеї козацького

автономізму, які утвердились остаточно в суспільній свідомості після перемоги старшинської аристократії над гетьманським монархізмом, залишилися без будь-якої альтернативи. Після певних поправок і врахування європейського позитивістського досвіду, вони виявилися головним політичним змістом усієї суспільної поведінки цієї верстви і отримали своє дальше життя у різних формах вияву впродовж усього XIX – початку XX ст. Не виробивши національного монархічного концепту, козацько-старшинська еліта виявилася, зрештою, позбавленою й послідовного бачення самостійницьких перспектив України.

Відсутність власної монархічної ідеї в суспільній свідомості українців не означала, що їм був властивий одвічний республіканізм і демократизм. Зовсім ні. Неспроможність української еліти виробити національну монархічну концепцію і прищепити її українському суспільству, хоча такі спроби і мали місце у різні часи, створювала відповідний вакуум у суспільній свідомості, який заповнював монархізм російський. Ця ситуація породила т.зв. принцип подвійної політичної ідентичності, де національні почуття химерно поєднувалися з вірнопідданством Російській імперії і російському монарху. Саме представники українського дворянства (шляхти), нащадки козацької старшини, долучившись до українського національного відродження, накинули українському руху автономістсько-федералістські погляди на державний устрій в контексті перспектив взаємин з Росією. Ці погляди були доповнені ідеями західного лібералізму, суспільно-політичними концепціями Кирило-Мефодіївського братства і стали центральними в ідеології українського народництва. Останнє тривалий час було визначальним в українському русі і характеризувалося непослідовністю і половинчатістю у підході до вирішення головної мети нації – здобуття державної незалежності.

Українські народники дали свою інтерпретацію поняттю «народ», який вони ототожнювали насамперед із селянством. Народники скептично ставилися до козащини, особливо до її старшинської верстви, віддаючи перевагу соціальним інтересам селянських «низів». Важливим психологічним підґрунтям такої позиції народництва виявився своєрідний комплекс провини нащадків колишньої козацької старшини й українського шляхетства перед селянством і намагання спокутувати свою провину досягненням його емансипації, піднесенням соціального і культурного стану. Прагнення українського селянства до земельної власності, на заваді якому були польські і російські поміщики та зденаціоналізоване українське дворянство, розглядалося народниками як боротьба за національне визволення.

Попри суттєву національну трансформацію українського руху «народницької доби», пов'язану з участю у ньому «різночинних» верств, серед його чільних діячів та ідеологів залишалось чимало нащадків козацької старшини та українського шляхетства – носіїв традиційної української ідеології. Їх було багато і серед представників т.зв. інтелігентських професій: професорів, земців, учителів, службовців, студентів тощо, які складали основну масу активістів українського руху.

Народницька історіографія розглядала український історичний процес як низку народних рухів, спрямованих насамперед на задоволення соціальних потреб. У цьому процесі вони не бачили позитивної ролі української аристократичної верстви з її державницькими прагненнями. Прикметно, що безглузде звинувачення Петром I гетьмана Івана Мазепи у «польськості» було майже без спротиву прийняте українським суспільством у XVIII ст. і перейшло у свідомість української народницької інтелігенції XIX ст. На довгі роки в уяві останньої гетьман Іван Мазепа, а за ним і представники шляхетсько-старшинських кіл, культивувалися у суспільній свідомості як реакційна верства, ворожа народним масам, чужа їм як соціально, так і національно. Як зауважує Д.Дорошенко, протягом усього XIX ст. «погляди української історіографії на Мазепу не мали свого оригінального, опертого на самостійним дослідженні джерел і їх безсторонній оцінці, характеру і були взагалі негативні».

Лише поява монографії Ф.Уманця «Гетьман Мазепа», яка вийшла друком у Петербурзі 1897 р., започаткувала очищення постаті Мазепа від фальшивих уявлень і міфологем, що поширювалися під впливом упереджених оцінок як російської, так і української народницької історіографії XIX ст.

Аналізуючи «мазепин епізод» української історії, В.Липинський зазначає, що причиною його невдачі було те, що тривалий час гетьман «так само як і деякі теперішні провідники народу», проводив «чисто класову політику, віддаючи в жертву цій класовій політиці національний ідеал волі і незалежності, котрий був правда вже тоді у нього в серці, а не в ділах».

Ця політика Мазепа, яка тривала досить довгий період і була спрямована на зміцнення соціальних позицій нової української аристократії, поєднувалась із запобіганням «на всі лади перед царем Петром (по теперішньому період федераційний)». У такий спосіб І.Мазепа «підрізав коріння у всіх “самостійників”, тоб-то тих, що національно-державну справу хотіли поставити у всю її височінь і висунути на чоло тодішнього визвольного руху».

Москвофільська позиція Мазепа призвела до деморалізації того класу, до якого належав сам гетьман, і зрештою усього народу, розкладеного цією політикою гетьмана, позбавленою чітких національних ідеалів і послідовних державницьких орієнтирів. В результаті справа Мазепа неминуче мала бути програна.

Перебіг історичних подій в Україні свідчив, що ідеали національної свободи і національної солідарності не можна підмінювати жодними іншими гаслами, навіть найпривабливішими (на кшталт народницького – «земля і воля», чи пізніше більшовицького – «земля селянам»). Ці ідеали необхідно оберігати і плекати у всіх класах і верствах народу, чого не хотіли чи не могли зрозуміти покоління учасників різних етапів українського руху аж до новітніх українських соціалістичних партій включно.

Попри досить скромні цілі українського народництва російська проурядова журналістика поширювала думку, що зусилля української інтелігенції творити власну національну літературу є небезпечними для Росії. «Мужицька мова, ставши мовою літературною, – стверджувалось в одному із дописів Каткова – впливового російського шовіністичного публіциста, – розколе імперію по самій серцевині», і тому український літературний «сепаратизм» страшніший для Росії, ніж польське збройне повстання, що тоді починалось. У свою чергу польське панство на Правобережжі панічно стверджувало, що українські книжки сіють серед селян бунтарські настрої, які можуть привести до нової гайдамаччини. Ось чому будь-яка суспільна праця на користь України, навіть чисто культурницька чи науково-просвітня, в умовах російської дійсності набувала гострого політичного звучання.

Лідери «Громад» неодноразово заявляли про відмову від політичної боротьби, засуджували прояви державницького сепаратизму, радикальні методи суспільної діяльності. Водночас і у «Громадах» не бракувало радикально налаштованих діячів, які виступали з ідеєю підтримки польського повстання і боротьби за політичні права України. Одним з них був В.Синьогуб, навколо якого гуртувалася група української молоді, що вела пропаганду серед селян. Учасник гуртка Пилипенко так характеризував форми й методи роботи Синьогуба у селянському середовищі: «Під приводом зближення з народом він прагне пізнати його дух, збираючи відомості про звичаї, одяг, пісні, він дізнається, хто з поміщиків і як поводить з селянами, й між тим тлумачить їм, що треба відновити колишнє право Малоросії, щоб правління в ній було по вибору народу, без верховної влади».

Підполковник В.Красовський вів агітацію серед селян у Корсуні та Богуславі, де у квітні 1862 р. відбулися масові заворушення. Переодягнувшись в український національний стрій, він проводив бесіди з селянами, закликав молодь до організації виступів на підтримку польських повстанців. У червні 1862 р. Красовський був заарештований й засланий на каторгу у Нерчинськ. Аналогічну роботу проводив революційний гурток, створений викладачем

київського воєнного училища Є. Мосаковським – сином священника з Волині. Учасниками гуртка були представники української, російської, польської молоді. Вони вивчали й поширювали позацензурні твори Шевченка, видання Вільної російської друкарні та інші, намагалися організувати допомогу польським радикалам.

У 1862 році у Петербурзі було засновано товариство «Земля і Воля», яке ставило за мету повалення самодержавства, встановлення республіканського ладу в Росії, експропріацію поміщицьких земель і передачу їх селянам. Популярність цієї організації та її лозунгів ширилася і в Україні. Відсутність власних політичних структур з радикальними завданнями зумовили вплив української молоді в російські і польські політичні організації. Зокрема до складу «Землі і Волі» увійшла військово-революційна організація у Варшаві, яку створили українець Андрій Потебня і польський революціонер Я. Домбровський.

Підготовка масового селянського повстання не дала практичних наслідків, натомість у січні 1863 року вибухнуло польське повстання. Воно готувалося Центральним Національним Комітетом, який висунув гасло збройної боротьби проти Росії і відновлення польської державності в межах 1772 року, ліквідацію станів з їх привілеями, передачі землі селянам (за викуп державою) та ін. Комітет трансформувався у тимчасовий національний уряд, який мав здійснювати революційну програму, підтримував зв'язки з польською еміграцією, зокрема в Парижі.

Сотні росіян, українців та білорусів бились у лавах повстанців за свободу Польщі. Серед них був і українець Андрій Потебня, який очолював військову організацію «Землі і волі». У бою під Піщаною Скалою він загинув як герой. Близько 20 польських повстанських загонів, що діяли в Україні, були розгромлені.

До польських повстанців долучилося чимало офіцерів російської армії, розквартированої на теренах Польщі, а також України, Білорусії та Литви. У Києві до повстанського комітету вступило чимало студентів Київського університету. Проте російська армія придушила повстання, сили якого склали не більше 20 тис. озброєних осіб. Розпочалися суворі репресії проти повсталих.

Певний час царський уряд не застосовував репресій до українського суспільного руху, який у цей час переслідував в основному культурно-освітні цілі. Проте польське повстання 1863 р. змінило ситуацію. Лозунг радикальних шляхетських кіл «За вашу и нашу свободу», агітація серед українського селянства на підтримку повстання викликали підозру у російського уряду щодо можливості сепаратистських намірів в українському національному русі. Ця підозра підігрівалася російськими шовіністичними колами, які вважали, що український культурно-національний рух призведе до відокремлення України від Росії і зрештою до ослаблення останньої. Згаданий вище Катков, а за ним і російська проурядова преса намагалися переконати російське суспільство, що український рух є результатом польської інтриги і що уряд слідом за польським має чекати на українське повстання.

Розпочалася кампанія проти українського руху, проти шкіл з українською мовою, української літератури. Царат особливо побоювався заворушень в армії, які могли бути організовані українськими діячами. Так само небезпечною він вважав агітацію членів «Громад» у селянському середовищі. Зрештою було проведено арешти серед української інтелігенції, розгромлено чернігівську і полтавську «Громади», чимало урядовців-українців знято з посад, низку діячів вислано за межі України. На далекій півночі опинились активні громадівці П. Чубинський, П. Єфименко, О. Кониський, С. Нос та ін. За розпорядженням царя в Україну був відправлений флігель-ад'ютант Мезенцев для розслідування «развившейся там малороссийской пропаганды». Було закрито недільні та інші школи з українською мовою навчання.

Репресії проти українського руху «увінчалися» циркуляром міністра внутрішніх справ Валуєва, який забороняв друкувати навчальні, а також популярні та релігійні книжки українською мовою (1863). У листі до міністра народної освіти він писав: «Ніякої окремої

малоросійської мови не було, немає і не може бути». Російський царизм демонстрував, що він переслідує не лише спроби поширення ідей про право на політичне самовизначення України, а й українську культуру, українське слово, театр, школу тощо.

Як уже згадувалося, польські патріотичні організації в Правобережній Україні прагнули залучити до участі у повстанні місцевих селян. Проте, оскільки більшість керівників повстання виступала за збереження поміщицького землеволодіння, намагалася включити Правобережжя до складу ймовірної незалежної Польщі, селянство в основній масі залишилося байдужим до їх закликів. Повстання знайшло підтримку лише певної частини громадськості Росії та України.

Придушивши повстання, царизм посилив утиски і репресії над учасниками українського національного руху, в результаті чого різко знизилася суспільно-політична активність українського громадянства. Паростки національного руху, що пережили своє піднесення наприкінці 50-х – на початку 60-х років, не стали надбанням усього українського суспільства, чимало його представників у складних умовах чергового наступу реакції були змушені приховувати національне обличчя, а подекуди ревно слугували уряду. Однак повністю приборкати український рух вже було неможливо. Важливого суспільного значення набувала позиція української шляхти. Чимало її представників залишалися на позиціях національного руху. Так, В.Тарновський-старший – друг М.Гоголя, Т.Шевченка, М.Костомарова, П.Куліша – був відомий як український історик, етнограф, громадський діяч і меценат, видавець Кулішевих «Записок о Южной Руси», «Чорної Ради» та інших творів. Діставши у спадщину чималі маєтності на Чернігівщині, він щедро надавав кошти на розвиток української культури. Його син В.Тарновський-молодший – чернігівський губернський предводитель дворянства, почесний член львівської «Просвіти» – заснував широковідомий український історико-етнографічний музей у Чернігові, сприяв виданню щомісячника «Киевская старина», який тривалий час був єдиним українським національно-літературним органом у Росії. Він глибоко шанував Т.Шевченка і допомагав йому.

У маєтках Тарновських у Качанівці збиралися визначні діячі української культури – М.Костомаров, П.Куліш, Марко Вовчок, О.Лазаревський, В.Горленко та ін. Тут були зібрані унікальні українські історичні реліквії, такі, як шабля Богдана Хмельницького, гетьманські клейноди, козацькі прапори, речі Семена Палія, Івана Мазепи, Івана Скоропадського, кілька тисяч оригінальних документів XVI-XIX ст. Ці пам'ятки мали не лише мистецьке значення, вони суттєво впливали на національно-суспільну свідомість відвідувачів і давали підставу владі вбачати в них реалізацію «небезпечних ідей малоросійського сепаратизму». В середовищі лівобережної української шляхти не випадково культивувались ідеї відновлення Гетьманства, які були поширені там у першій половині XIX ст. У 1874 р. російський уряд отримав донос, в якому стверджувалося, що українці «прагнуть вільної Української республіки з Гетьманом на чолі». Кандидатом на гетьманство в середовищі української шляхти називали В.Тарновського. Поряд з Тарновським імовірним кандидатом у гетьмани називався інший представник козацько-шляхетського роду Григорій Галаган. Він володів великими маєтностями на Чернігівщині й Полтавщині і був загально визнаним чільником української лівобережної шляхти, активним діячем, чий зусилля були спрямовані на скасування кріпацтва. Г.Галаган був у тісних контактах з Т.Шевченком, П.Кулішем, М.Максимовичем, В.Антоновичем, багатьма учасниками громадського руху, доклав багатьох зусиль до розвитку української культури.

Серед інших родин – нащадків козацько-старшинської, шляхетської верстви, чий внесок в український рух XIX ст. важко переоцінити, слід назвати родини Скоропадських, Милорадовичів, Миклашевських, Закревських та ін.

На відміну від російських і українських народників, представники цих кіл розгорнули активну діяльність в органах місцевого самоврядування – земствах, які займалися місцевими господарськими питаннями, народною освітою, охороною здоров'я, шляхами сполучення,

статистикою, культурницькою працею тощо. Ця розмаїта, життєво необхідна праця тісно перепліталася із завданнями протидії асиміляційній діяльності урядових установ, забезпечувала в земствах «наші симпатичні національні порядки», за висловом М. Драгоманова.

Ця діяльність поєднувалася з поширенням консервативних політичних настроїв, зокрема ідей відновлення Гетьманства і специфічних державницько-автомістичних традицій XVIII – початку XIX ст. Отже, суспільно-політична ситуація в Україні у другій половині XIX ст. продемонструвала надзвичайно складне переплетіння взаємин різних складових українського соціуму, їх суспільних позицій і ставлення до найбільш злободенних питань національного, соціально-економічного і політичного життя. Надзвичайно важливу роль, як бачимо, продовжували відігравати нащадки давньої козацько-старшинської і шляхетської верстви.

Їх суспільно-політична позиція виявилася неоднозначною і зазнала певних трансформацій. Значна її частина взяла активну участь у процесах національного відродження, при цьому вона рідко зберігала в ньому свою соціальну ідентичність. Для більшості цей процес супроводжувався розривом з власним аристократичним середовищем, втратою класового самоусвідомлення. Опинившись у демократично-народницькому таборі, українські поміщицько-землевласницькі елементи сповідували властиве останньому безоглядне «народолюбство», глорифікували стихію селянсько-козацьких повстань, гайдамаччину, скептично ставилися до державотворчих зусиль національної еліти (В. Антонович і «хлопомани», М. Костомаров, О. Лазаревський та ін.).

Попри органічну відпорність значної частини «верхів» українського суспільства російському асиміляційному тиску, вони не виробили чіткого бачення перспектив української державності. Їх представники переважно сповідували традиційну для козацько-старшинської верстви автономістсько-федералістичну концепцію політичного розвитку України і, влившись в український національний рух, міцно прищепили її новітній українській інтелігенції. Такої ж позиції, в основному, дотримувалась і та частина українського дворянства, яка залишалася поза громадсько-політичними структурами українства XIX – початку XX ст.

Значну частину українського дворянства відлякував соціальний радикалізм народницької (згодом соціалістичної) інтелігенції, і вона залишалася поза українським рухом, представленим громадами, просвітами. Водночас ця частина українського дворянства взяла активну участь у діяльності земств, формуючи національну орієнтацію їх діяльності. Загалом консервативна частина української аристократії зуміла зберегти національну ідентичність і затримати її до вирішальної фази національно-визвольних змагань у 1917–1921 рр. Проте вона виявилася неспроможною протиставити українському народництву цілісну політичну програму, хоча часом виявляла досить гостру і цілком обґрунтовану критику його ідеологічних засад. Прикладом є діяльність Пантелеймона Куліша – одного з колишніх чільників Кирило-Мефодіївського братства, який намагався опозиціонувати народницьким уподобанням більшості тогочасного українського громадянства. Вже від часу своєї праці в «Основі» П. Куліш виявив критичне ставлення до козащини. Він з дедалі більшою симпатією змальовує представників культурного прошарку козацької старшини, які були носіями державницьких тенденцій у козацькому середовищі, національної освіти й науки. Зокрема, у своїй поемі «Великі Проводи», видрукованій в «Основі», П. Куліш протиставляє освіченого й культурного Голку (Ю. Немирича) темним й затягим руйнікам – козацькій голоті. Це критичне ставлення до «руйніницьких» тенденцій козащини Куліш переносить і на тих діячів, які безоглядно опікували козацтво, закриваючи очі на певні негативні риси його діяльності. Його ідеалом стає культура на противагу «козацькому руйніництву». Попри всі хитання й часом помилкові оцінки української історичної минувшини, зокрема козацтва, Куліш залишив надзвичайно цінну спадщину в царині слова, яка служила і слугуватиме поколінням української нації. Його правопис – «кулішівка» – застосовується тепер у всій Україні, його «Чорна Рада»

і найкращі поетичні зразки залишаються окрасою української літератури. Близьким майстром слова він виявив себе і в класичних перекладах світової літератури та Біблії, а історичні праці, попри прояви оцінкового суб'єктивізму низки подій і явищ, заклали основу української наукової творчості.

Не перестала існувати київська «Громада», яка зі студентської організації перетворилася на загальну суспільну структуру з дуже прискіпливим і обережним добором членів. За своїм складом це були люди з університетського і літературно-наукового середовища, які інтенсивно працювали на ґрунті українських національних інтересів. В політичному контексті вони сповідували катедр-соціалізм, ліберально-демократичні погляди на суспільний процес. Після певного затишшя у київську «Громаду» наприкінці 60-х років влилося чимало енергійних і талановитих людей, серед яких виділявся приват-доцент Київського університету Михайло Драгоманов.

У 70-ті роки київська «Громада» переживала добу свого розквіту, в той час у ній працювали В.Антонович, В.Беренштам, Ф.Вовк, П.Житецький, М.Зібер, Л.Ільницький, М.Константинович, М.Левченко, М.Драгоманов, М.Ковалевський, І.Нечуй-Левицький, М.Лисенко, К.Михальчук, А.Лоначевський, Ф.Панченко, С.Подолінський, В.Рубінштейн, Ол.Русов, М.Старицький, Ф.Трегубов, Ю.Цвітковський, П.Чубинський та ін. відомі діячі української науки і культури. Мережа громад поширилась по всій підросійській Україні, невдовзі охопивши найважливіші її центри.

У лютому 1873 р. зусиллями «Громади» в Києві було відкрито «Південно-Західний відділ Імператорського Російського Географічного Товариства», що фактично став легальним українським науковим осередком, який розгорнув інтенсивні дослідження в галузі українознавства та науково обґрунтував національну самобутність українського історико-культурного процесу. Головою було обрано згаданого вище Григорія Галагана, секретарем – видатного етнографа П.Чубинського. Активно працювали у товаристві визначні українські вчені і діячі культури – історики В.Антонович, М.Драгоманов, І.Лучицький, юрист О.Кістяківський, економісти М.Зібер, С.Подолінський, етнографи П.Чубинський, Ф.Вовк, О.Русов, письменник М.Старицький, композитор М.Лисенко та ін.

У 1873–1874 рр. товариство випустило два томи записок, де було вміщено низку цінних розвідок з української етнографії, економіки й статистики. Особливо широкий резонанс одержало двотомне видання «Исторических песен малорусского народа» за редакцією В.Антоновича і М.Драгоманова, яке справедливо назване М.Грушевським «однією з найзаслуженіших і найславніших українських наукових праць».

Поряд з виданням цих та багатьох інших наукових праць члени київської «Громади» почали друкування популярних книжок для народу, а також творів українських письменників. За ініціативою Південно-Західного відділу восени 1874 р. у Києві відбувся всеросійський археологічний з'їзд, який став своєрідною демонстрацією здобутків української науки і справив сильне враження на науковий світ.

У 1875 р. «Громада» викупила газету «Киевский телеграф», що була перетворена на її власний орган, на сторінках якого публікували свої статті Драгоманов, Подолінський, Зібер, Вовк та ін. Діяльність київської «Громади» сприяла активізації національного руху в Галичині, зокрема відновленню у 1872 р. видання журналу «Правда», в якому брали участь М.Драгоманов, І.Нечуй-Левицький, М.Старицький, О.Кониський.

З розгортанням діяльності М.Драгоманова в громадському русі починається формування в ньому радикальної течії. Це, зокрема, стало відчутним в процесі активізації контактів громадівців 70-х років з галицькими українцями. У 1873 році в львівській «Правді» було видруковано «Одкритий лист з України», підписаний 31 членом київської «Громади» на чолі з В.Антоновичем, в якому висловлювалась незгода з політикою і програмою старорусинської

«Руської Ради». Цей документ значною мірою базувався на ранньонародницьких народолюбських концепціях і слов'янофільських ідеях кирило-мефодіївців. Водночас він уже досить виразно демонстрував драгоманівське бачення федералізму, яке заперечувало прагнення галицьких політиків до «федералізму країв і рівноправності народностей» без дотримання «у питаннях політичних і соціальних основ свободи і народоправства, а у питаннях культурних – свободи розуму». В заяві вміщувалося драгоманівське бачення федералізму як «федералізму народностей і широкої самоуправи земської та громадської». Таким чином перекреслювалася традиційна політична вимога поділу Галичини на польську й українську частину і виділення останньої в окремий коронний край з широкими автономними правами. Водночас висловлювалася безоглядна критика ультрамонтанства, притаманного нібито галицьким політикам, «проти котрого малоруський народ бився енергійно у славішній період своєї історії, од котрого завсігди одвертався народ великоруський, і котре було й є ворогом всіх руських племен, складаючих Росію».

Цей «драгоманівський струмінь» київських «громадян» був спрямований не лише проти «Руської Ради». Насправді він ігнорував величезну за своїми масштабами діяльність української греко-католицької церкви в галицькому суспільному і національно-культурному житті. Це була позиція українського народництва, яка відчужувала національні аристократичні елементи від українського руху і нав'язувала таку саму позицію галицьким народовцям щодо греко-католицького кліру.

У цьому крилася небезпека, яка загрожувала консолідації галицького суспільства, в утвердженні якої таку важливу роль відігравали специфічні галицькі традиції, що плекались греко-католицькою церквою. На щастя, галицький політикум не сприйняв цієї вкрай шкідливої тенденції української ліберальної течії і греко-католицька церква завжди посідала чільне місце в галицькому національному, політичному і культурному житті.

Восени 1875 р. у середовищі київських «громадян» виникла думка видавати за кордоном вільний український друкований орган, який став би рупором національного руху. І хоча серед ініціаторів такого видання не було єдності щодо його політичного спрямування, ідея створення незалежного видання, яке висвітлювало б реальний стан справ в Україні перед європейським світом, друкувало все, що не дозволялось у Росії, дістало загальну підтримку. Це завдання було покладене на М. Драгоманова. У березні 1876 р. він виїхав за кордон, де невдовзі у Женеві організував вільне українське видавництво. У ньому вийшло п'ять громадсько-політичних і науково-літературних збірників під назвою «Громада», а також додатки – «Листок Громади» і «Вільна Спілка – Вольный Союз – La federation».

За кордоном починається надзвичайно важливий етап діяльності Драгоманова. Його значення як політичного діяча полягає в тому, що він вніс у національне відродження усвідомлення необхідності переходу українського руху до методів політичної боротьби, виходу за межі аполітичного культурництва, яке досі в ньому домінувало.

За час перебування М. Драгоманова за кордоном йому вдалося здійснити низку політичних кроків у Галичині, де він завоював авторитет у радикально налаштованій молоді. Діяч дійшов до переконання, що традиційні галицькі політичні угруповання народовців і москвофілів не відповідають політичним, соціальним і культурним реаліям галицького суспільства. В другій половині 70-х років група молоді з москвофільського товариства «Академический кружок» виступила відкрито під прапором ідей соціалізму, викликавши на себе переслідування з боку влади і вороже ставлення старшого покоління української громади. Перебуваючи під впливом ідей Драгоманова, ця група прибрала назву «радикалів». Найбільш визначними її учасниками були Іван Франко, Михайло Павлик та Остап Терлецький. У «Листах на Надніпрянську Україну» М. Драгоманов зауважував, що народовці «перелякались страшно, коли в 70-ті роки молодші люди, підперши старі “українсько-хлопоманські” думки новим

інтернаціональним соціалізмом, задумали винести сі думки із стін кружкових у маси народу, не боячись переслідувань, майже завше протизаконних у Австрії». М. Драгоманов активно співпрацював у друкованих органах нової радикальної течії і формував її ідейне обличчя, хоча й вважав передчасним формування на її ґрунті політичної партії.

У 1880 р. «Громада» була перетворена на періодичний двомісячник під назвою «Громада – українська часопись» за редакцією М. Драгоманова, М. Павлика і С. Подолинського, який об'єднував українських діячів соціалістичного спрямування Галичини і Великої України. Всі видання Драгоманова у Женеві були пройняті різким антиурядовим духом, рішуче викривали кріпосницько-бюрократичну систему, режим політичного безправ'я і національного гноблення. Виступаючи проти російського поліцейсько-самодержавного централізму, Драгоманов висував програму еволюційного соціалізму анархічного напрямку, спираючись головним чином на ідеї Прудона. Його політичним ідеалом стає федералістська перебудова суспільства – об'єднання вільних громад, громад – у їх федерацію в межах України і, нарешті, створення федеративної спільноти народів Росії, слов'янської федерації і федерації народів світу. Проте у колах київських «громадян» політична діяльність Драгоманова викликала вороже ставлення до його пропаганди соціалістичних ідей і призвела до загострення суперечностей у середовищі «Громади», появи у ній радикального крила. Зрештою після спроб порозуміння з поміркованими лідерами «Громади» у 1886 р. Драгоманов розірвав контакти з нею.

Діяльність Драгоманова не знайшла схвальної оцінки також як у російських, так і у польських соціалістичних гуртках. Багато хто з їх учасників не сприймали його концепцію федералізму, де виразно позиціонувались національні права українського народу, і не могли погодитись з визнанням цих прав українців. Критика поглядів як російських, так і польських соціалістів знайшла своє висвітлення у великій студії вченого «Историческая Польша и великорусская демократия». Російські соціалісти не сприймали Драгоманова не лише за його погляди на українську проблему, а й за те, що він вважав необхідним для Росії пройти ті ж самі стадії розвитку, що й Західна Європа, і що її найближчим завданням є здобуття конституції. Саме на цьому ґрунті Драгоманов зблизився з російськими ліберальними колами, які прихильніше ставилися до українського руху. Факт перебування України у складі інших держав ставив українських політиків у специфічне становище. Без впливу на політичні справи держави-поневоловача годі було здійснити щось реальне і для національного відродження власного народу. Безсумнівним є той факт, що працюючи все життя для України, Драгоманов зумів вписати своє ім'я в історію розвитку російської політичної думки. Він висуває ідею спільної боротьби українців і росіян проти самодержавної політико-адміністративної системи за свободу і децентралізацію. Однак його прагнення до тісних взаємин з російськими радикально-революційними та ліберальними колами не зустріли належного розуміння у їх середовищі. Російські соціалісти не сприйняли федералізму Драгоманова та його концепції політичної автономії України. Так само не сприймалися його погляди на еволюційний шлях суспільного розвитку Росії, яка, на думку українського діяча, мала пройти ті ж самі етапи, що й Західна Європа, форми боротьби із самодержавством. Альянс з російськими лібералами також виявився короткотривалим. Дуже швидко федералістські ідеї були відкинуті діячами російського Земського союзу, на кошти якого Драгоманов у 1882–1883 рр. видавав у Женеві газету лібералів «Вольное слово». Безперечно, російських лібералів не могло примирити з Драгомановим і його викриття російського панславізму як проурядової централізаторської позиції. Він зазначав, що держава, «в якій панує система насильницького обрусіння усіх невеликоруських елементів, поліцейська охорона, пануюча церква і немає найелементарнішої особистої недоторканості..., не може ревно служити справі свободи і самоврядування слов'янських і неслов'янських племен навіть під Турцією».

Все ж пропаганда Драгомановим боротьби за політичну свободу як першого і найважливішого завдання в Росії мала загальноросійське значення. «Драгоманов перший з російських публіцистів дав російській демократії широку й ясну політичну програму», – зауважував один із стовпів російського лібералізму, редактор журналу «Освобождение» Петро Струве.

Надзвичайно важливу роль для дальшого утвердження українського руху мала діяльність Драгоманова, спрямована на ознайомлення Європи з українською проблемою. Ще під час свого наукового відрядження за кордон він розпочав інформування західноєвропейської громадськості про українську літературу (1873). Відтоді ця праця стала складовою його багатогранної діяльності як науковця і політика. З його масштабних праць у цій царині слід вказати на участь у фундаментальному виданні Елізе Реклю «Nouvelle Geographie Universelle», де у V томі науковий світ одержав розмаїту наукову інформацію про Україну.

І все ж політична доктрина Драгоманова за всіх її позитивних оцінок тим не менш не дала можливості молодому українському політикуму вирватись з цупких обіймів російського централізму. Вона не давала вийти на шлях творення самостійних політичних течій і зрештою позбавляла головної перспективи – необхідності послідовної боротьби за самостійну українську державу. Концепція традиційного українського автономізму, поєднавшись, завдяки М. Драгоманову з новітнім західноєвропейським федералізмом у вигляді прудонізму, на довгі роки лягла в основу політичної програми українського руху.

Тим часом царський уряд вкотре вдається до репресій проти українського руху, вбачаючи в ньому небезпеку російській самодержавній системі. 27 серпня 1875 р. начальник III відділу генерал-ад'ютант Потапов повідомив відповідні державні установи, що імператор з огляду на прояви «украинофильской деятельности и в особенности переводов и печатания учебников и молитвенников на малорусском языке» утворив під головуванням міністра внутрішніх справ спеціальну нараду для розгляду справи. У прийнятті нарадою антиукраїнських дискримінаційних рішень головну роль відіграла провокаційна доповідь її члена, голови Київської комісії для розбору давніх актів М. Юзефовича. Його виступ фактично був прямим доносом на українських діячів Драгоманова, Чубинського, Куліша, Костомарова, Білозерського, Кониського, які були занесені у реєстри охоранки. Додатком до інформації Юзефовича були відомості, одержані від Головного управління в справах друку про українські видання. На їх підставі нарада робить висновок, що «вся литературная деятельность так называемых украинофилов должна быть отнесена к прикрытому только благовидными формами посягательству на государственное единство и целость России. Центр этой преступной деятельности находится в настоящее время в Киеве».

18 травня 1876 р. імператор Олександр II, перебуваючи у німецькому місті Емсі, підписав так званий Емський акт, спрямований проти української культури. Він мав форму таємної інструкції, яка ніколи не була обнародована. Імператорський акт забороняв ввозити з-за кордону книги українською мовою, друкувати оригінальні твори, переклади і навіть тексти до нот українською мовою, а також влаштовувати нею сценічні вистави та публічні читання. Цей ганебний документ доповнився репресіями як проти окремих українських діячів, так і всього українського руху. У червні 1876 р. було закрито «Південно-Західний Відділ Імператорського Російського Географічного Товариства». Активні члени київської «Громади» Чубинський, Житецький, Беренштам, Міщенко, Цвітковський мусили залишити межі України, визначні вчені Зібер, Вовк, Подолинський емігрували за кордон, над багатьма «громадянами» було встановлено поліцейський нагляд. Наслідком дискримінаційного Емського акта, а також цілої низки доповнень до нього було те, що у наступні тридцять років за спеціальним дозволом вийшло лише кілька українських альманахів і збірників.

Розгорнулося безпрецедентне стеження за благонадійністю та цькування вчителів, яких запідозрювали в українофільських настроях. Так, директор Кам'янець-Подільської гімназії у списку неблагонадійних з відповідними характеристиками, поданому до Міністерства освіти у лютому 1877 р., відмічав, що викладач російської мови і літератури Трохим Біленький розмовляє з малоросійським акцентом; з його приватного життя видно, що в душі співчуває українофільським тенденціям, але на службі обережний; для боротьби проти особливостей місцевої говірки учнів корисно було б замінити людиною походженням з Великої Росії. Подібні ганебні випадки набули поширення по всій Україні.

Через 30 років після появи ганебного акта норвезький письменник Б.Б'єрнсон зазначав: «Усі чесні люди кожної цивілізованої нації вважають справу російського уряду відняти в 24 мільйонів українців їх мову, забороняючи друкувати українські газети, виголошувати українські промови на ювілеї великого українського поета (І.П.Котляревського – Ю.Т.) найдурнішим указом, який можна було прийняти у сфері духовного життя».

Після вбивства Олександра II (1881) та посилення реакції для українського руху настали ще тяжчі часи. «Громади» частково припинили свою діяльність, а ті, що залишилися, вважали за доцільне здійснювати лише чисто культурницьку і наукову аполітичну роботу, необхідну для обґрунтування окремішності українців серед інших народів. Ці настрої відбилися у записці П.Житецького, поданій міністру внутрішніх справ Лоріс-Мелікову ще у 1880 р., виступах у російській періодиці М.Костомарова та ін.

Члени кївської «Громади» беруть активну участь у роботі різного роду наукових товариств, зокрема Історичного товариства Нестора-літописця, гуртуються навколо журналу «Киевская старина», заснованого з ініціативи О.М.Лазаревського та В.Б.Антоновича за матеріальної допомоги українських меценатів – цукрозаводчика В.Ф.Симиренка та дідача В.В.Тарновського. У журналі публікувалися наукові праці з історії, етнографії, археології, літературознавства, художні твори, історичні документи. Тут друкувалися Д.Багалій, О.Левицький, М.Грушевський, М.Драгоманов, О.Єфименко, О.Лазаревський, І.Франко, П.Мирний, М.Коцюбинський та ін. Поряд з цим українська наукова праця російською мовою здійснювалась у низці офіційних товариств Харкова, Одеси та інших міст, що свідчило про міцність національного руху, життєвість українських ідеалів.

На тлі посилення аполітичності в українському русі 80–90-х років важливе значення мала політична діяльність Драгоманова. Він прагнув внести в цей рух струмінь політичної свідомості, вивести його за межі вузькокультурницьких форм боротьби й надати йому політичного характеру. Драгоманов встановлює тісні зв'язки з радикальною молоддю в Галичині, де під його впливом у 1890 р. утворилася українська радикальна партія на чолі з І.Франком та М.Павликом, бере активну участь у журналі цієї партії «Народ», вміщує свої наукові праці у Франковому «Житті і слові». З його політичних творів того часу на особливу увагу заслуговують «Чудацькі думки про українську національну справу» і «Листи на Надніпрянську Україну», які, за висловом самого Драгоманова, дають «певну цільну систему думок про українську національну справу, громадську і літературну».

М.Драгоманов намагався використати європейську трибуну для розвінчання російського шовінізму та пропаганди української справи й української культури у всьому світі. Його діяльність вплинула на формування ідейно-політичного світогляду багатьох поколінь української інтелігенції. Уже з 80-х років серед студентської молоді час від часу виникають гуртки з відвертим українським політичним спрямуванням. До них, зокрема, належав гурток «українських соціалістів-федералістів» (1883–1888), який склався із студентів петербурзьких вищих шкіл. У його програмі висувалися завдання боротьби проти русифікації України, за всебічний національний розвиток українського народу, утвердження «повної національної автономії (самопорядкування) України, самоуправи на демократичних основах».

Отже, Драгоманов фактично продовжив автономістсько-федералістичну традицію і рішуче поборював «український сепаратизм» до кінця свого життя. Він намагався переконати українських політиків зосередити свої зусилля на демократизації і федералізації Російської та Австро-Угорської імперій, що, на його думку, створило б умови для вільного національного розвитку українців. На думку І.Франка, М.Драгоманов як політик назавжди залишився тим, ким він був, виїжджаючи з Росії, – *gente Ukrainus, natione Russus*. Він не міг собі уявити Україну «без близького зв'язку з Росією». Для М.Драгоманова ідеї федералізму стояли в одному ряду з європейськими ідеалами соціальної рівності і політичної волі, які заслоняли собою ідею національної самостійності. Така позиція впливала на позицію цілих поколінь українських політиків, які на довгий час опинились у полоні драгоманівського бачення національної проблеми, позбавлені чіткої перспективи боротьби за національне визволення. «... Не маючи в душі цього національного ідеалу, – зазначав І.Франко, – найкращі українські сили тонули в общеросійськiм морі, а ті, що лишилися на своєму ґрунті, попадали в зневіру і апатію. Для нас тепер не підлягає сумнівові, що брак віри в національний, продуманий до крайніх консеквенцій також на політичному полі, був головною трагедією в життю Драгоманова, був причиною безнадійності його політичних змагань...»

Автономістсько-федеративне бачення місця України в системі Російської держави було акцептоване українськими соціалістичними і ліберальними партіями, від якого вони не відмовились остаточно навіть у ході національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Тривалий час воно було суттєвою перешкодою на шляху усвідомлення українським суспільством необхідності власної незалежної держави.

Примат соціальних завдань в українському русі перед національними (байдуже, чи в інтересах «вищих верств» суспільства, чи його «низів») так чи інакше призводив до втрати його учасниками оптимальних політичних орієнтирів, породжував соціальну дисгармонію в суспільстві, неспроможність досягнути консолідації, так необхідної для досягнення національного визволення. Лише усвідомлення суспільством потреби державної незалежності зрештою давало ключ до вирішення і найважливіших соціальних проблем.

Потрібна була «справжня революція супроти народницького світогляду», як зазначав В.Липинський, щоб вивести український рух з глухого кута автономістсько-федеративних уявлень про перспективу майбутніх відносин між Україною і Росією. «Тільки величезним моральним зусиллям, – писав він у листі до А.Лівіцького 16 жовтня 1919 р., – тільки безмежною любов'ю до української національної ідеї і до державної як політичного олицетворення повної національної волі, тільки об'єднанням абсолютно всіх честних національних сил коло внутрішньої праці для цієї ідеї можна буде з 40 мільонів темних самоїдствующих невільників виховати героїв, котрі збудують Україну, а в ній краще для всіх – людське життя».

В.Липинський підкреслював, що «провідникам народу ні в якому разі не можна жертвувати вічним і незмінним, поки існує нація, і всій нації спільним ідеалом національної волі і національної солідарності в обороні цієї волі» заради приватних, класових чи будь-яких інших хвилевих політичних інтересів.

Відсутність тривалий час в українській еліті чітких орієнтирів державницької самостійності України не могла, однак, перешкодити створенню потужного національно-культурного потенціалу, який був необхідним підґрунтям національно-визвольної боротьби. Створенням такого потенціалу і було заповнене українське ХІХ століття.

Органічна відпорність значної частини «верхів українського суспільства», а також широких верств селянства російському асиміляційному тиску зрештою спричинили й появу самостійницьких течій в українському політикумі.

У 1895 р. один з діячів Української радикальної партії Ю.Бачинський опублікував брошуру «*Ukraina ingredienta*», яка стала маніфестом українського державного самостійництва. Про те, що ця ідея вже виразно визріла в суспільстві, засвідчила її оцінка у 1895 р. Іваном

Франком «як факт нашого політичного життя, як прояв національного почуття і національної свідомості». Він зазначив, що відчута «потреба політичної самостійності України» «ввійде на порядок дня політичного життя Європи і не зійде з нього, поки не здійсниться».

Ще виразнішим виявом сприйняття І.Франком концепції української державної незалежності була його стаття «Поза межами можливого», опублікована у «Літературно-Науковому Віснику» 1900 р. Великий Каменяр висловлює тверде переконання, що «тисячні стежки», які ведуть до здійснення ідеалу національної самостійності, «лежать просто таки під нашими ногами, і що тільки від нашої згоди на нього буде залежати, чи ми підемо тими стежками в напрямі до нього, чи може звернемо на зовсім інші стежки».

До цих ідей політичної самостійності, які знаходимо у працях галицьких політиків, долучилася державницька концепція М.Міхновського, викладена ним у брошурі «Самостійна Україна». Таким чином, по обидва боки Збруча ідея української самостійності почала реально викристалізовуватись у виразну політичну програму.

Водночас з усвідомленням необхідності самостійної української держави в українстві посилювалося розуміння того, що Україна має розвинути класово диференційовану структуру як передумову оптимального національного і державного існування. У свою чергу, повнокровний національний розвиток мав усунути соціальну деструкцію, породжену національним гнобленням.

Для М.Драгоманова розуміння необхідності переведення українського руху на рейки політичної боротьби не означало водночас його зречення основних ліберальних концепцій. Зокрема, це стосувалося і його поглядів на націю як на однорідний соціум, що ототожнювався з селянством. Вже за життя Драгоманов зазнав критики з боку тих діячів, які бачили українське суспільство диференційованим, з розвиненою класовою структурою, необхідною для модерної нації і державного існування. Саме в цій площині лежала критика І.Франком беззастережного «народолюбства» М.Драгоманова, яку доповнював перехід Великого Каменяра на самостійницькі позиції і відхід від тоталітарної марксистської ідеології.

Для М.Драгоманова, наголошує І.Франко, «суспільність, се властиво тільки продуктивна, робуча, в нашій країні хлопська маса; на ній стоїть розвій суспільності, її інтереси – се головні інтереси всякої суспільної праці».

Правда, зазначає І.Франко, М.Драгоманов знає, «що навіть у нашій суспільності між робучими є поділ на чорноробів та білоробів, але чи ті останні мають як окремих рід праці, чи мають якісь окремі права й обов'язки в суспільстві, в те він не входить». У М.Драгоманова «білороби», тобто вищі верстви суспільства, «ідентифікуються з експлуататорами і п'явками народу, і головне жадання, яке ставиться до них в ім'я етики, се присвятити всі свої сили праці та старанню про добро й емансипацію і просвіту народної, себто хлопської маси».

Обмежений погляд М.Драгоманова на місце і роль основних класів суспільства, його «мужикофільство», за висловом І.Франка, обумовило «і в чисто культурних та освітніх справах занадто вузьке розуміння нації, як плебса, не дозволяло йому ставити діло національного розвитку так широко як воно ставиться у нас нині».

Подолання такого спрощеного погляду на українське суспільство висувало, таким чином, завдання більш високого рівня соціально-політичної і національної реанімації вищих прошарків суспільства українського походження, які досі стояли на ґрунті російської або польської національно-державної свідомості. Отже, на переломі XIX–XX століть було недостатньо «хлопоманства» В.Антоновича і його соратників, простого сповідування українською шляхтою (дворянством) народницьких ідей, потрібна була її повноцінна участь в українському русі зі збереженням своїх корпоративно-класових ознак, політичним досвідом, здатністю до державотворчої праці.

Свою повноцінну участь в українському русі, усвідомленням власної виняткової суспільної ролі, належною оцінкою національної державотворчої традиції ця верства мала сприяти подоланню певної однобічності соціальних і політичних орієнтирів українського громадянства.

Протягом усього XIX ст. українська аристократична верства переживала складний і неоднозначний процес національного пробудження по обидва боки Збруча. Підтвердженням цього були, зокрема, зміни в суспільно-національній свідомості і політичній орієнтації представників давніх українських шляхетсько-магнатських родин Пузин, Сангушків, Сапіг, Шумлянських, Шептицьких, Федоровичів та ін. у Галичині. У Великій Україні відповідну еволюцію пережили Галагани, Тарновські, Милорадовичі, Кочубеї, Тишкевичі, Скоропадські, Ханенки, Лизогуби та ін. Попри монополні позиції ліберальної демократії і соціалістичних течій в українському русі ця еволюція суспільної свідомості шляхетсько-дворянського стану продемонструвала прагнення до збалансування ціннісних ідеологічних і політичних орієнтацій в українському русі і подолання «смертельної однобічності нації», за виразом В.Липинського, пов'язаної з недорозвиненістю в ньому правого консервативного крила.

Під час перебування 1881 р. у Львові П.Куліша письменника відвідали А.Сапіга та Ю.Чарторийський і запропонували пожертвування значних грошових коштів на українські видавництва та освітні організації. Як згадує П.Куліш, один князь (прізвища не назвав) обіцяв організувати йому аудієнцію в австрійського імператора з тим, щоб добитись забезпечення певних освітніх і мовних пільг для українців. Князь Адам Сапіга дотримувався думки, що «поляк і русин не повинні винищувати один одного, але укласти між собою умови згідного співжиття».

Рішучий противник москвофілів, він водночас намагався впливати на народовецький рух у Галичині, підтримуючи патріархальні засади в ньому всупереч суспільному радикалізму. В такому ж переконанні виховував своїх синів Павла і Лева, які з розумінням ставилися до українського руху і потреб греко-католицької церкви.

У 1886 р. А.Сапіга встановлює приязні стосунки з О.Барвінським і завдяки останньому нав'язує контакти з поміркованими діячами київської «Старої Громади». В результаті справа польсько-українського зближення опинилася в руках саме консервативних діячів обох сторін. На думку лідера громадівців В.Антоновича, Галичина мала стати своєрідним П'ємонтом для всього українського руху, який у Росії перебував під жорстоким пресом царського уряду.

У 1888 р. О.Барвінський відвідав Київ, де в той час в українських гуртках жваво обговорювався проект утворення Київського королівства. Цей проект виник за ініціативою канцлера Німеччини Отто Бісмарка, який доручив його розробку відомому німецькому філософу Е.Гартману. Останній окреслив його у статті «Росія і Європа» в журналі «Die Gegenwart», в якій Російській імперії погрожувалося відторгненням її західних провінцій. Чільне місце відводилось ідеї утворення «Київського королівства», яке мало об'єднати більшість української етнічної території.

Загроза військового конфлікту між Німеччиною та Австро-Угорщиною, з одного боку, і Росією – з другого, а також відкрите обговорення в європейській пресі питання про ймовірність відновлення української державності у свою чергу активізували самостійницькі настрої у польському русі. Польські «самостійники» намагались у цьому зв'язку також розіграти українську карту. Перед «наддніпрянськими» поляками, зокрема, де були сильнішими самостійницькі настрої, відкривалися реальні шанси відіграти визначну політичну роль, у чому вони могли сподіватися на підтримку антиросійськи налаштованих учасників українського руху. Під час однієї зустрічі О.Барвінського з громадівцями П.Житецький звернувся до нього з словами: «Скажіть вашому Кайзеру, коли вже він до нас прийде?» Наслідком контактів О.Барвінського з киянами був приїзд до Львова О.Кониського – активного

прихильника польсько-українського порозуміння, який виявляв особливу довіру до А.Сапіги і навіть пропонував йому очолити народовецьку партію з метою рішучішого її відходу від політичної співпраці з москвофілами.

Факти свідчать, що вже в цей період окремими українськими діячами усвідомлювалося надзвичайно важливе значення повороту української історичної аристократії до своєї національності й участі в українському русі. Контакти з її представниками у справі польсько-українського примирення в Галичині були важливою ланкою цього процесу. Про це, зокрема, свідчить зауваження О.Кониського до програми часопису «Правда», який мав стати загальноукраїнським пресовим органом, причому за матеріальної підтримки князя А.Сапіги. «Програма демократична, але без боротьби проти аристократії, треба тільки радити перевертням, щоб вернулись назад до свого гнізда, але без лайки», – зауважував Кониський І.Франку, який був у складі редакції часопису. Не менш красномовно висловлюється відомий український літератор Корнило Устиянович у листі до князя Лева Сапіги (сина князя Адама) від 16 лютого 1886 р.: «...При вашій допомозі станемо на ноги швидше і завдячуватимемо за усе вам. Вірте мені, князю, що то є єдина дорога, що поєднає нас із сучасним нашим становищем; єдина сила, котра нас зобов'яже вам і віддалить чи скоріше відверне наші очі від всіляких блудних аспірацій (москвофільська «об'єдинительная» політика – Ю.Т.), котрі останніми часами – як ніби якісь примарні світила серед темної ночі починають нас вабити».

Подібні звернення до української аристократії ґрунтувалися на досить помітному зацікавленні останньою українськими справами і виразними виявами національного самовираження. Це стосувалося, насамперед, посвоячених княжих родин Сангушків і Сапіг, українські симпатії яких привертала увагу багатьох українських діячів. Зауважимо також, що дружина А.Сапіги Ядвіга з Сангушків взагалі вважала обидва роди українськими. «Ми – родини руські», – зауважувала вона в листі до чоловіка. Характерно, що в сім'ї князя у певні дні тижня спілкувалися лише українською мовою. Інша представниця роду Сангушків Марія Потоцька, дружина галицького намісника Альфреда Потоцького, за власною ініціативою посилала довірену особу до В.Антоновича, щоб з'ясувати ставлення учасників українського руху у Великій Україні до можливості угоди з поляками. Здавалося, що у частини української магнатерії знову ожила традиційна нехоть до централізації і намагання відігравати самостійницьку роль у політичному процесі. В цьому контексті цілком імовірним здається припущення сучасних дослідників, що саме сину князя А.Сапіги Леву Сапізі призначалася корона проектованого Київського королівства.

У 1888 р. завдяки В.Антоновичу та іншим громадівцям у галицький громадсько-культурний процес включається нащадок старовинного українсько-литовського роду, власник великих маєтків на Київщині граф М.Тишкевич. Граф згадував, що В.Антонович познайомив «його з О.Кониським (незвичайно симпатичним), з Вовком-Карачевським і з відомим польським істориком України О.Яблоновським. Через Антоновича я увійшов у зносини з “Просвітою” у Львові». Тишкевич засновує т.зв. «Михайлову премію» при Львівській «Просвіті», яка присуджувалася кращим творам з історичного минулого України, жертвує чималі кошти Науковому товариству ім. Т.Шевченка, активно підтримує український культурно-національний рух. Пізніше він надавав підтримку часопису «Przegląd Krajowy» В.Липинського у пропаганді повороту правобережної шляхти до українства.

Отже, загострення загальної політичної ситуації на сході Європи, «привід» реанімації української державності не могли не вплинути на активізацію українофільства шляхетсько-аристократичної верстви по обидва боки Збруча. Це був час чи не найбільшого переслідування польського й українського руху в межах Російської імперії. Таким чином, виникало реальне підґрунтя створення польсько-українського союзу для боротьби проти спільного ворога – російського царизму. У цій ситуації український рух отримувал ще один історичний шанс

поступово повернути у матірне лоно свою полонізовану аристократію, брак якої так гостро відчувався у визвольній боротьбі. Ця можливість була тим імовірнішою, що шляхта ще не була пронизана польським шовінізмом, що стало характерним у пізніші часи загострення польсько-українських стосунків.

Одним з важливих завдань українського руху в цілому було відкриття української кафедри історії Сходу Європи у Львівському університеті, яку очолив М.Грушевський. Вирішення цього питання було одним з вагомих досягнень «нової ери» і значною мірою завдячує зусиллям О.Барвінського та його найближчих співробітників. «Коли б “нова ера” обмежилась лише цим досягненням, – писав у своїх спогадах О.Лотоцький, – то наслідки діяльності проф. М.Грушевського в Галичині вже самі по собі цілком виправдовують ту політичну акцію, що її творцями були Антонович, Кониський, Барвінський».

Практичному проведенню цього задуму в життя активно сприяв щирий прихильник польсько-українського зближення князь А.Сапіга, який, за свідченням О.Барвінського, кілька разів брав участь у сходинах гуртка галицьких консерваторів «і вельми одушевився не тільки питанням заснування катедри історії України, але й покликанням на сю катедру проф. Антоновича».

Поряд зі створенням кафедри української історії зростала кількість інших українських кафедр у Львівському університеті. Напередодні вибуху Першої світової війни у ньому було вже 8 кафедр і 4 доцентури, зайнятих українцями. Т.зв. відручний лист імператора Франца-Йосифа у грудні 1912 р. передбачав заснування українського університету не пізніше 1916 року. Важливим наслідком політики «нової ери» було також заснування кількох українських гімназій, утравізація учительських семінарій, розвиток народного шкільництва.

У 1892 р. за ініціативою «новоєрівців» з Великої України В.Антоновича, О.Кониського була проведена реорганізація товариства ім. Шевченка у Наукове товариство ім. Шевченка. Діяльну участь у цій перебудові взяв О.Барвінський, який був головою товариства до 1897 р., відколи його очолив М.Грушевський. Нова установа фактично перетворилася на українську академію наук і мала отримати у недалекому майбутньому офіційне визнання у цьому статусі.

Зазначені досягнення мали загальнонаціональне значення. Вони були наслідком послідовних і настійних зусиль українського громадянства, в яких чільне місце належить ініціативам його консервативної течії на чолі з О.Барвінським. Навіть політичний противник останнього Є.Олесницький, який став в опозицію до «нової ери», визнав, що вона викликала «рішучий пролом у нашій політиці, якого наслідки тягнуться довгий час. Під знаком “нової ери” стоїть на кожний спосіб ціле десятиліття 1890–1900 рр.»

Та однак усім без винятку ініціаторам «нової ери», у тому числі й громадівцям, довелося випити гірку чашу несправедливих звинувачень у «польськості», національній зраді тощо. Так, В.Антонович для багатьох українських діячів залишився «черезчур поляком» (вислів О.Лазаревського), хоча він, як зауважував М.Грушевський, «все життя і всю наукову працю присвятив власне виясненню історичної правди, котру український нарід витерпів від польської держави і польської шляхетської суспільности». М.Кордуба зазначав, що «докори та нетактовні напади» на вченого були причиною, «із за якої учений відмовився перебрати жертвану йому австрійським правлінням катедру української історії на Львівському університеті». Не уникнув подібних звинувачень і галицький ініціатор «нової ери» О.Барвінський. Фактично залишився самотнім у своїх діях і князь Адам Сапіга, не знайшовши розуміння у ширших колах польської шляхти.

Соціальний радикалізм більшості учасників українського руху відштовхував від участі у його структурах консервативно налаштовану українську шляхту, частина якої навіть опинилась у російських монархічних організаціях і партіях. Однак цей ухил шляхти не був остаточним, а швидше – кроком, спрямованим на самозбереження і захист своїх

соціально-економічних інтересів. Консервативні сили, які не декласувалися, хоча і відійшли від українського ліберально-радикального руху, але не втратили свого національного інстинкту, який виразно засвідчив про себе після лютого 1917 р. Яскравим прикладом у цьому плані можуть служити метаморфози національної ідентичності представників родини Кочубеїв. На початку XIX ст. один з них, затятий обруситель українців князь Віктор Кочубей демонстративно засвідчував зречення своєї національної ідентичності і ворожість до неї.

Але на початку XX ст. інші представники цього роду Василь, Михайло і Микола Кочубеї вже активно включилися в український гетьманський рух і були діяльними членами «Української народної громади», яка привела до влади гетьмана Павла Скоропадського. Микола Кочубей кілька років був головою Гетьманської Управи, активним послідовником В'ячеслава Липинського.

Живучість гетьманської традиції в Україні, яка спиралася на консерватизм обох основних соціальних компонентів українського села XIX ст. – дворянства і селянства, пізніше виявилась важливим соціальним підґрунтям для проголошення Гетьманату П.Скоропадського. Реалізація консервативними силами традиційної національної державності була ланкою загальноєвропейського процесу консервативної революції, реакцією на торжество породженого XIX століттям лібералізму, прибраного у новітні демократичні шати після завершення Першої світової війни. Отже, твердження про суцільну русифікацію української аристократичної верстви та її відхід від національних державницьких ідеалів потребують суттєвої корекції.

Період 80–90-х років не був безплідним для українського руху. Хоча він був зведений у межах підросійської України переважно до культурницької й літературної праці, він ховав у собі величезну потенційну силу. В цей період силами українських діячів нової генерації Б.Грінченка, В.Самійленка, М.Коцюбинського, Лесі Українки, А.Кримського, О.Кониського та інших було закладено підвалини могутнього суспільно-політичного руху, який розгорнувся в Україні на початку XX ст. Обмежувана в Росії вільна українська політична думка знаходить свій розвиток у Галичині, де за матеріальної підтримки наддніпрянських українців видаються журнали «Зоря», «Правда», «Життя і слово», «Народ» та ін. Частина українського громадянства підтримувала галицьких радикалів, зокрема М.Ковалевський, який організував матеріальну допомогу радикальним виданням «Народ», «Хлібороб» та ін.

Помірковане крило українського руху на чолі з В.Антоновичем більше схилилося до галицьких народовців. Спираючись на цю співпрацю, Олександр Барвінський, який співробітничав із наддніпрянськими вченими, започаткував видання «Руської історичної бібліотеки» у Тернополі. Протягом кількох років ним було видано близько двох десятків томів історичних монографій Антоновича, Костомарова, Дашкевича та ін.

Через підтримку Антоновичем галицьких діячів-народовців стався його розрив із «Старою Громадою», більшість якої підтримувала Драгоманова та його галицьких радикальних прихильників. В.Антонович за посередництва О.Барвінського і О.Кониського докладав чималих зусиль для досягнення польсько-українського порозуміння у Галичині, сподіваючись зробити з неї своєрідний український П'ємонт з огляду на посилення русифікаторської політики царизму.

Активна громадська діяльність Антоновича, незважаючи на її культурницьке забарвлення, мала, безперечно, політичне значення і викликала роздратування влади. Київський генерал-губернатор Чертков відверто висловлювався, що «украинский вопрос окончится только тогда, когда я с корнем уничтожу эту хибарку на углу Кузнечной и Жилианской улиц», маючи на увазі оселю Антоновича у Києві.

У середині 90-х років Антонович знову увійшов до київської «Громади». Разом з Кониським він став ініціатором створення всеукраїнської загальної організації, яка ставила за мету об'єднання усіх активних українців у межах Російської імперії. У 1897 р. у Києві відбувся

установчий з'їзд цієї організації, яка мала бути суворо таємною і посилити інтерес до політичної діяльності серед українців. Кошти загальної української організації склалися в основному з пожертвувань українського промисловця В.Симиренка, який щороку сплачував їй через Антоновича 2 тис. карбованців. Діяльність організації сприяла встановленню регулярного зв'язку між «Громадами», їх створенню не тільки в губернських, а й у повітових містах України. До неї прилучилась у 1902 р. і «Стара київська Громада». У 1904 р. організація перетворилася на Українську демократичну партію. Таким чином, серед учасників українського руху зростало прагнення вивести його з вузьких меж культурництва і стати на шлях здобуття усієї повноти політичних та національних прав для українського народу.